

LUDWIG VON MISES

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Σκέψεις για το Σήμερα και το Αύριο

ΑΤΟΜΙΚΗ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΕΥΗΜΕΡΙΑ
ΕΝΑ ΚΑΛΥΤΕΡΟ
ΑΥΡΙΟ

Οικονομική πολιτική: Σκέψεις για το σήμερα και το αύριο

του *Ludwig von Mises*

Μετάφραση: Πραξολόγος - Αθήνα, 2026

Published under a CC BY Attribution Only 4.0 License

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Εισαγωγή Μεταφραστή

Η οικονομική πολιτική δεν αφορά μόνο τις τιμές, τους μισθούς και το χρήμα. Αφορά πρωτίστως το ποιος αποφασίζει για τη ζωή των ανθρώπων: οι ίδιοι, μέσα από τις επιλογές και τη συνεργασία τους, ή η πολιτική εξουσία. Αυτό είναι το κεντρικό ερώτημα που διατρέχει το βιβλίο του Ludwig von Mises, Οικονομική πολιτική: Σκέψεις για το Σήμερα και το Αύριο.

Στις έξι διαλέξεις που έδωσε στο Buenos Aires το 1959, ο Mises παρουσιάζει με απλή γλώσσα ορισμένες από τις σημαντικότερες ιδέες της Αυστριακής Σχολής οικονομικής σκέψης. Χωρίς να προϋποθέτει εξειδικευμένες γνώσεις, συνδέει την οικονομική θεωρία με την ιστορία, τους πολιτικούς θεσμούς και τις καθημερινές αποφάσεις των ανθρώπων. Το αποτέλεσμα είναι μια σύντομη αλλά συνεκτική υπεράσπιση της οικονομίας της αγοράς και μια οξεία κριτική των προσπαθειών πολιτικής διεύθυνσης της οικονομικής ζωής.

Αφετηρία του είναι μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κοινωνία: η οικονομία δεν αποτελεί έναν μηχανισμό που λειτουργεί ανεξάρτητα από τους ανθρώπους, αλλά ένα πλέγμα πράξεων, επιλογών και ανταλλαγών.

Οι άνθρωποι εργάζονται, αποταμιεύουν, επενδύουν και συνεργάζονται επιδιώκοντας διαφορετικούς σκοπούς. Η αγορά συντονίζει αυτές τις δραστηριότητες μέσω των τιμών, των κερδών και των ζημιών, χωρίς να απαιτεί έναν ενιαίο σκοπό επιβεβλημένο σε όλους.

Στο επίκεντρο αυτής της ανάλυσης βρίσκεται ο καταναλωτής. Κατά τον Mises, η θέση του επιχειρηματία δεν αποτελεί κατοχυρωμένο προνόμιο: εξαρτάται από την ικανότητά του να ανταποκρίνεται στις προτιμήσεις εκείνων που αγοράζουν τα προϊόντα του. Η οικονομική επιτυχία παραμένει υπό αίρεση, ενώ η αποταμίευση και η συσσώρευση κεφαλαίου δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μεγαλύτερη παραγωγικότητα και υψηλότερους πραγματικούς μισθούς.

Το βιβλίο δεν προτείνει την απουσία κράτους. Αναγνωρίζει ως αναγκαίο έργο του την προστασία της ζωής και της περιουσίας από τη βία και την απάτη. Αμφισβητεί, όμως, την άποψη ότι η εξουσία μπορεί να υποκαθιστά τις επιλογές της αγοράς χωρίς να μεταβάλλει βαθιά τόσο την οικονομία όσο και την ελευθερία των πολιτών.

Η επιχειρηματολογία του Mises είναι σαφώς τοποθετημένη και συχνά πολεμική. Η αξία της ανάγνωσής της βρίσκεται στην πρόσκληση να εξετάζουμε κάθε πολιτική όχι μόνο από τις προθέσεις της, αλλά και από τις συνέπειές της — ιδίως εκείνες που δεν είναι αμέσως ορατές.

Εισαγωγή

Η ιδανική οικονομική πολιτική, τόσο για το σήμερα όσο και για το αύριο, είναι πολύ απλή. Το κράτος οφείλει να προστατεύει και να υπερασπίζεται τη ζωή και την περιουσία των προσώπων που υπάγονται στη δικαιοδοσία του από επιθέσεις προερχόμενες από το εσωτερικό και το εξωτερικό, να επιλύει τις διαφορές που ανακύπτουν και, κατά τα λοιπά, να αφήνει τους ανθρώπους ελεύθερους να επιδιώκουν τους ποικίλους στόχους και σκοπούς τους στη ζωή. Πρόκειται για μια ριζοσπαστική ιδέα στην εποχή του παρεμβατισμού που διανύουμε. Από τις κυβερνήσεις σήμερα ζητείται συχνά να ρυθμίζουν και να ελέγχουν την παραγωγή, να αυξάνουν τις τιμές ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών και να μειώνουν τις τιμές άλλων, να καθορίζουν τους μισθούς, να βοηθούν ορισμένες επιχειρήσεις να ξεκινήσουν τη δραστηριότητά τους και να αποτρέπουν την αποτυχία άλλων, να ενθαρρύνουν ή να παρεμποδίζουν τις εισαγωγές και τις εξαγωγές, να φροντίζουν τους ασθενείς και τους ηλικιωμένους, να στηρίζουν τους ασώτους, και ούτω καθεξής, και ούτω καθεξής, και ούτω καθεξής.

Ιδανικά, το κράτος θα έπρεπε να λειτουργεί ως ένα είδος θεματοφύλακα, όχι των ίδιων των ανθρώπων, αλλά των συνθηκών που θα επιτρέπουν στα άτομα, στους παραγωγούς, στους εμπόρους, στους εργαζομένους, στους επιχειρηματίες, στους αποταμιευτές και στους

καταναλωτές να επιδιώκουν ειρηνικά τους δικούς τους στόχους. Εάν το κράτος κάνει αυτό και τίποτε περισσότερο, οι άνθρωποι θα είναι σε θέση να καλύπτουν μόνοι τους τις ανάγκες τους πολύ καλύτερα απ' όσο θα μπορούσε ποτέ να το κάνει το κράτος. Αυτό είναι, στην ουσία, το μήνυμα του καθηγητή Ludwig von Mises σε αυτόν τον μικρό τόμο.

Ο καθηγητής Mises (1881–1973) υπήρξε ένας από τους κορυφαίους οικονομολόγους του 20ού αιώνα. Ήταν ο συγγραφέας βαθυστόχαστων θεωρητικών βιβλίων, όπως η *Ανθρώπινη Δράση (Human Action)*, ο *Σοσιαλισμός (Socialism)*, η *Θεωρία και Ιστορία (Theory and History)*, καθώς και δώδεκα άλλων έργων. Ωστόσο, στις διαλέξεις αυτές, που δόθηκαν στην Αργεντινή το 1959, μίλησε χωρίς εξειδικευμένη ορολογία, με τρόπο κατάλληλο για το ακροατήριό του, το οποίο αποτελούνταν από επαγγελματίες του επιχειρηματικού κόσμου, πανεπιστημιακούς καθηγητές, εκπαιδευτικούς και φοιτητές. Φωτίζει τη θεωρία με απλά παραδείγματα από την καθημερινή ζωή. Εξηγεί απλές ιστορικές αλήθειες με βάση οικονομικές αρχές. Περιγράφει πώς ο καπιταλισμός κατέλυσε την ιεραρχική τάξη της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας και εξετάζει τις πολιτικές συνέπειες διαφόρων μορφών διακυβέρνησης. Αναλύει τις αποτυχίες του σοσιαλισμού και του κράτους πρόνοιας και δείχνει τι μπορούν να επιτύχουν οι καταναλωτές και οι εργαζόμενοι όταν είναι ελεύθεροι, υπό τον καπιταλισμό, να καθορίζουν οι ίδιοι τη μοίρα τους.

Όταν το κράτος προστατεύει τα δικαιώματα των ατόμων να ενεργούν όπως επιθυμούν, εφόσον δεν παραβιάζουν την ίση ελευθερία των άλλων να πράττουν το ίδιο, οι άνθρωποι θα κάνουν ό,τι τους έρχεται φυσικά — θα εργάζονται, θα συνεργάζονται και θα συναλλάσσονται μεταξύ τους. Θα έχουν τότε το κίνητρο να αποταμιεύουν, να συσσωρεύουν κεφάλαιο, να καινοτομούν, να πειραματίζονται, να αξιοποιούν ευκαιρίες και να παράγουν. Υπό αυτές τις

συνθήκες, ο καπιταλισμός θα αναπτυχθεί. Οι αξιοσημείωτες οικονομικές βελτιώσεις του 18ου και του 19ου αιώνα και το «οικονομικό θαύμα» της Γερμανίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οφείλονταν, όπως εξηγεί ο καθηγητής Mises, στον καπιταλισμό:

Στην οικονομική πολιτική δεν υπάρχουν θαύματα. Έχετε διαβάσει σε πολλές εφημερίδες και ομιλίες για το λεγόμενο γερμανικό οικονομικό θαύμα — την ανάκαμψη της Γερμανίας μετά την ήττα και την καταστροφή της στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό, όμως, δεν ήταν θαύμα. Ήταν η εφαρμογή των αρχών της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, των μεθόδων του καπιταλισμού, έστω και αν δεν εφαρμόστηκαν πλήρως από κάθε άποψη. Κάθε χώρα μπορεί να γνωρίσει το ίδιο «θαύμα» οικονομικής ανάκαμψης, αν και οφείλω να επιμείνω ότι η οικονομική ανάκαμψη δεν προέρχεται από κάποιο θαύμα· προέρχεται από την υιοθέτηση ορθών οικονομικών πολιτικών — και αποτελεί το αποτέλεσμα τους.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η καλύτερη οικονομική πολιτική είναι να περιορίζεται το κράτος στη δημιουργία των συνθηκών που επιτρέπουν στα άτομα να επιδιώκουν τους δικούς τους στόχους και να ζουν ειρηνικά με τους γείτονές τους. Υποχρέωση του κράτους είναι απλώς να προστατεύει τη ζωή και την περιουσία και να επιτρέπει στους ανθρώπους να απολαμβάνουν την ελευθερία και τη δυνατότητα να συνεργάζονται και να συναλλάσσονται μεταξύ τους. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος δημιουργεί το οικονομικό περιβάλλον που επιτρέπει στον καπιταλισμό να ανθεί:

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνίσταται στο ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να εξυπηρετεί τον πελάτη καλύτερα και/ή φθηνότερα. Και αυτή η μέθοδος, αυτή η αρχή, έχει μεταμορφώσει ολόκληρο τον κόσμο μέσα σε συγκριτικά σύντομο χρονικό διάστημα. Κατέστησε δυνατή μια πρωτοφανή αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.

Όταν το κράτος αναλαμβάνει εξουσία και ισχύ για να κάνει περισσότερα από αυτά και καταχράται αυτή την εξουσία και αυτή την ισχύ, όπως έχει συμβεί πολλές φορές στην ιστορία — ιδίως στη Γερμανία υπό τον Hitler, στη Σοβιετική Ένωση υπό τον Stalin και στην Αργεντινή υπό τον Perón —, παρεμποδίζει το καπιταλιστικό σύστημα και γίνεται καταστροφικό για την ανθρώπινη ελευθερία.

Ο δικτάτορας Juan Perón, που εξελέγη πρόεδρος το 1946, βρισκόταν στην εξορία όταν ο Mises επισκέφθηκε την Αργεντινή το 1959, καθώς είχε εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει τη χώρα το 1955. Η σύζυγός του, η δημοφιλής Eva, είχε πεθάνει νωρίτερα, το 1952. Μολονότι ο Perón βρισκόταν εκτός της χώρας, είχε πολλούς υποστηρικτές και εξακολουθούσε να αποτελεί υπολογίσιμη δύναμη. Επέστρεψε στην Αργεντινή το 1973, εξελέγη και πάλι πρόεδρος και, με τη νέα του σύζυγο, την Isabelita, ως αντιπρόεδρο, κυβέρνησε μέχρι τον θάνατό του, δέκα μήνες αργότερα. Στη συνέχεια ανέλαβε την εξουσία η χήρα του, η Isabelita, έως ότου η κυβέρνησή της, κατηγορούμενη για διαφθορά, ανατράπηκε τελικά το 1976. Έκτοτε, στην Αργεντινή έχουν διαδεχθεί ο ένας τον άλλον διάφοροι πρόεδροι και η χώρα έχει κάνει ορισμένα βήματα προς τη βελτίωση της οικονομικής της κατάστασης. Η ζωή και η περιουσία έχουν τύχει μεγαλύτερου σεβασμού, ορισμένες

εθνικοποιημένες βιομηχανίες έχουν πωληθεί σε ιδιώτες αγοραστές και ο πληθωρισμός έχει επιβραδυνθεί.

Το παρόν έργο αποτελεί μια ιδιαίτερα εύστοχη εισαγωγή στις ιδέες του Mises. Οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται, βεβαίως, πληρέστερα στην *Ανθρώπινη Δράση* και στα άλλα επιστημονικά του έργα. Όσοι έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με τις ιδέες του, ωστόσο, θα ήταν καλό να ξεκινήσουν με ορισμένα από τα απλούστερα βιβλία του, όπως η *Γραφειοκρατία (Bureaucracy)* ή Η *Αντικαπιταλιστική Νοοτροπία (The Anti-Capitalistic Mentality)*. Με αυτό το υπόβαθρο, οι αναγνώστες θα μπορέσουν να κατανοήσουν ευκολότερα τις αρχές της ελεύθερης αγοράς και τις οικονομικές θεωρίες της Αυστριακής Σχολής που παρουσιάζει ο Mises στα μείζονα έργα του.

Bettina Bien Greaves, Φεβρουάριος 1995

Πρόλογος

Το παρόν βιβλίο αντανakλά πλήρως τη θεμελιώδη θέση του συγγραφέα, για την οποία υπήρξε — και εξακολουθεί να είναι — αντικείμενο θαυμασμού για τους οπαδούς του και λαιδορίας για τους αντιπάλους του. ... Μολονότι καθεμία από τις έξι διαλέξεις μπορεί να σταθεί μόνη της ως αυτοτελές δοκίμιο, η αρμονία της σειράς προσφέρει αισθητική απόλαυση παρόμοια με εκείνη που αντλεί κανείς παρατηρώντας την αρχιτεκτονική ενός καλοσχεδιασμένου οικοδομήματος.

— Fritz Machlup

Princeton, 1979

Στα τέλη του 1958, όταν ο σύζυγός μου προσκλήθηκε από τον δρα Alberto Benegas-Lynch να έρθει στην Αργεντινή και να δώσει μια σειρά διαλέξεων, μου ζητήθηκε να τον συνοδεύσω. Το βιβλίο αυτό περιέχει, σε γραπτή μορφή, όσα είπε ο σύζυγός μου σε εκατοντάδες φοιτητές της Αργεντινής κατά τις διαλέξεις εκείνες.

Φτάσαμε στην Αργεντινή αρκετά χρόνια αφότου ο Perón είχε εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει τη χώρα. Είχε κυβερνήσει με

καταστροφικό τρόπο και είχε καταστρέψει ολοκληρωτικά τα οικονομικά θεμέλια της Αργεντινής. Οι διάδοχοί του δεν ήταν πολύ καλύτεροι. Το έθνος ήταν έτοιμο για νέες ιδέες, και ο σύζυγός μου ήταν εξίσου έτοιμος να τις προσφέρει.

Οι διαλέξεις του δόθηκαν στα αγγλικά, στην τεράστια αίθουσα διαλέξεων του Πανεπιστημίου του Buenos Aires. Σε δύο γειτονικές αίθουσες τα λόγια του μεταφράζονταν ταυτόχρονα στα ισπανικά για τους φοιτητές που άκουγαν με ακουστικά. Ο Ludwig von Mises μίλησε χωρίς κανέναν περιορισμό για τον καπιταλισμό, τον σοσιαλισμό, τον παρεμβατισμό, τον κομμουνισμό, τον φασισμό, την οικονομική πολιτική και τους κινδύνους της δικτατορίας. Οι νέοι αυτοί, που άκουγαν τον σύζυγό μου, δεν γνώριζαν πολλά για την ελευθερία της αγοράς ή την ατομική ελευθερία. Όπως έγραφα για την περίπτωση αυτή στο βιβλίο *Τα χρόνια μου με τον Ludwig von Mises*: «Αν κάποιος εκείνα τα χρόνια είχε τολμήσει να επιτεθεί στον κομμουνισμό και στον φασισμό όπως έκανε ο σύζυγός μου, η αστυνομία θα είχε εισβάλει και θα τον είχε συλλάβει αμέσως, και η συγκέντρωση θα είχε διαλυθεί».

Το ακροατήριο αντέδρασε σαν να είχε ανοίξει ένα παράθυρο και να είχε αφεθεί φρέσκος αέρας να διαπεράσει τις αίθουσες. Μιλούσε χωρίς καθόλου σημειώσεις. Όπως πάντα, τη σκέψη του καθοδηγούσαν μόνον λίγες λέξεις, γραμμένες σε ένα μικρό κομμάτι χαρτί. Ήξερε ακριβώς τι ήθελε να πει και, χρησιμοποιώντας συγκριτικά απλούς όρους, κατόρθωσε να μεταδώσει τις ιδέες του σε ένα ακροατήριο που δεν ήταν εξοικειωμένο με το έργο του, ώστε να μπορεί να κατανοήσει ακριβώς όσα έλεγε.

Οι διαλέξεις μαγνητοφωνήθηκαν και οι ταινίες απομαγνητοφωνήθηκαν αργότερα από μια ισπανόφωνη γραμματέα, της οποίας το δακτυλόγραφο βρήκα ανάμεσα στα κατάλοιπα του συζύγου

μου. Διαβάζοντας την απομαγνητοφώνηση, θυμήθηκα ζωηρά τον ξεχωριστό ενθουσιασμό με τον οποίο εκείνοι οι ακροατές από την Αργεντινή είχαν ανταποκριθεί στα λόγια του συζύγου μου. Και μου φάνηκε, ως μη οικονομολόγου, ότι οι διαλέξεις αυτές, που είχαν δοθεί σε ένα μη ειδικό ακροατήριο στη Νότια Αμερική, ήταν πολύ πιο κατανοητές από πολλά από τα περισσότερα θεωρητικά κείμενα του Ludwig von Mises. Ένιωθα ότι περιείχαν τόσο πολύτιμο υλικό, τόσες σκέψεις σημαντικές για το σήμερα και το μέλλον, ώστε έπρεπε να γίνουν προσιτές στο κοινό.

Επειδή ο σύζυγός μου δεν είχε ποτέ διασκευάσει τις απομαγνητοφωνήσεις των διαλέξεών του προκειμένου να εκδοθούν σε βιβλίο, το έργο αυτό απέμεινε σε μένα. Φρόντισα με ιδιαίτερη προσοχή να διατηρήσω άθικτο το νόημα κάθε πρότασης, να μην αλλάξω τίποτε από το περιεχόμενο και να διαφυλάξω όλες τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσε συχνά ο σύζυγός μου και που είναι τόσο οικείες στους αναγνώστες του. Η μόνη μου συμβολή ήταν να συνδέσω τις προτάσεις μεταξύ τους και να αφαιρέσω ορισμένες από τις μικρές λέξεις που χρησιμοποιεί κανείς όταν μιλά ανεπίσημα. Αν η προσπάθειά μου να μετατρέψω αυτές τις διαλέξεις σε βιβλίο πέτυχε, αυτό οφείλεται αποκλειστικά στο ότι, σε κάθε πρόταση, άκουγα τη φωνή του συζύγου μου, τον άκουγα να μιλά. Για μένα ήταν ζωντανός, ζωντανός στον τρόπο με τον οποίο έδειχνε τόσο καθαρά το κακό και τον κίνδυνο που συνεπάγεται η υπέρμετρη κρατική εξουσία · στο πόσο κατανοητά και με πόση διαύγεια περιέγραφε τις διαφορές μεταξύ δικτατορίας και παρεμβατισμού · στο πόσο πνευματώδης ήταν όταν μιλούσε για σημαντικές ιστορικές προσωπικότητες · στο πόσο λίγες παρατηρήσεις του αρκούσαν για να ζωντανέψει περασμένες εποχές.

Θέλω να εκμεταλλευτώ αυτή την ευκαιρία για να ευχαριστήσω τον καλό μου φίλο George Koether για τη βοήθειά του σε αυτό το έργο. Η εμπειρία του στην επιμέλεια κειμένων και η κατανόηση των θεωριών του συζύγου μου υπήρξαν πολύτιμη βοήθεια για το βιβλίο αυτό.

Ελπίζω ότι τις διαλέξεις αυτές θα τις διαβάσουν όχι μόνο επιστήμονες, αλλά και οι πολλοί θαυμαστές του συζύγου μου που δεν είναι οικονομολόγοι. Και ελπίζω ολόψυχα ότι το βιβλίο αυτό θα γίνει προσιτό σε νεότερα ακροατήρια, ιδίως σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και φοιτητές σε ολόκληρο τον κόσμο.

Margit von Mises, Νέα Υόρκη, Ιούνιος 1979

1η διάλεξη: Καπιταλισμός

Οι περιγραφικοί όροι που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι είναι συχνά αρκετά παραπλανητικοί. Όταν μιλούν, για παράδειγμα, για τους σύγχρονους μεγιστάνες της βιομηχανίας και τους επικεφαλής των μεγάλων επιχειρήσεων, αποκαλούν κάποιον «βασιλιά της σοκολάτας», «βασιλιά του βαμβακιού» ή «βασιλιά του αυτοκινήτου». Η χρήση μιας τέτοιας ορολογίας υποδηλώνει ότι δεν βλέπουν ουσιαστικά καμία διαφορά ανάμεσα στους σύγχρονους επικεφαλής της βιομηχανίας και στους φεουδάρχες βασιλείς, δούκες ή άρχοντες παλαιότερων εποχών. Στην πραγματικότητα, όμως, η διαφορά είναι πολύ μεγάλη, διότι ένας βασιλιάς της σοκολάτας δεν κυβερνά καθόλου · υπηρετεί. Δεν βασιλεύει σε κατακτημένα εδάφη, ανεξάρτητος από την αγορά, ανεξάρτητος από τους πελάτες του. Ο βασιλιάς της σοκολάτας — ή ο βασιλιάς του χάλυβα ή ο βασιλιάς του αυτοκινήτου ή οποιοσδήποτε άλλος βασιλιάς της σύγχρονης βιομηχανίας — εξαρτάται από τη βιομηχανική επιχείρηση που διευθύνει και από τους πελάτες που εξυπηρετεί. Αυτός ο «βασιλιάς» πρέπει να διατηρεί την εύνοια των υπηκόων του, των καταναλωτών · χάνει το «βασιλείο» του μόλις πάψει να είναι σε θέση να προσφέρει στους πελάτες του καλύτερη εξυπηρέτηση και να την παρέχει

με χαμηλότερο κόστος από τους άλλους με τους οποίους πρέπει να ανταγωνίζεται.

Πριν από διακόσια χρόνια, πριν από την έλευση του καπιταλισμού, η κοινωνική θέση ενός ανθρώπου ήταν καθορισμένη από την αρχή έως το τέλος της ζωής του · την κληρονομούσε από τους προγόνους του και δεν άλλαζε ποτέ. Αν γεννιόταν φτωχός, παρέμενε πάντοτε φτωχός, και αν γεννιόταν πλούσιος — άρχοντας ή δούκας —, διατηρούσε το δουκάτο του και την περιουσία που το συνόδευε για το υπόλοιπο της ζωής του.

Όσον αφορά τη μεταποίηση, οι πρωτόγονες μεταποιητικές βιομηχανίες εκείνης της εποχής υπήρχαν σχεδόν αποκλειστικά προς όφελος των πλουσίων. Οι περισσότεροι άνθρωποι — το ενενήντα τοις εκατό ή και περισσότερο του ευρωπαϊκού πληθυσμού — καλλιεργούσαν τη γη και δεν έρχονταν σε επαφή με τις μεταποιητικές βιομηχανίες που ήταν προσανατολισμένες στις πόλεις. Αυτό το άκαμπτο σύστημα της φεουδαρχικής κοινωνίας επικρατούσε στις πιο ανεπτυγμένες περιοχές της Ευρώπης επί πολλές εκατοντάδες χρόνια.

I.

Καθώς, όμως, αυξανόταν ο αγροτικός πληθυσμός, δημιουργήθηκε ένα πλεόνασμα ανθρώπων στην ύπαιθρο. Για αυτόν τον πλεονάζοντα πληθυσμό, που δεν είχε κληρονομήσει γη ή κτήματα, δεν υπήρχε αρκετή εργασία · ούτε ήταν δυνατόν να εργαστεί στις μεταποιητικές βιομηχανίες · οι βασιλιάδες των πόλεων του απέκλειαν την πρόσβαση. Ο αριθμός αυτών των «απόκληρων» εξακολουθούσε να αυξάνεται, και κανείς ακόμη δεν γνώριζε τι να κάνει με αυτούς. Ήταν, με την πλήρη έννοια της λέξης, «προλετάριοι», απόκληροι τους οποίους το κράτος δεν μπορούσε παρά να κλείσει σε ιδρύματα καταναγκαστικής εργασίας ή σε πτωχοκομεία. Σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης, ιδίως στην

Ολλανδία και στην Αγγλία, έγιναν τόσο πολυάριθμοι ώστε, έως τον δέκατο όγδοο αιώνα, αποτελούσαν πραγματική απειλή για τη διατήρηση του επικρατούντος κοινωνικού συστήματος.

Σήμερα, όταν συζητάμε για παρόμοιες συνθήκες σε τόπους όπως η Ινδία ή άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα οι συνθήκες ήταν πολύ χειρότερες. Εκείνη την εποχή, η Αγγλία είχε πληθυσμό έξι ή επτά εκατομμυρίων ανθρώπων· από αυτά τα έξι ή επτά εκατομμύρια, όμως, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο, πιθανότατα δύο εκατομμύρια, ήταν απλώς φτωχοί απόκληροι, για τους οποίους το υφιστάμενο κοινωνικό σύστημα δεν προέβλεπε καμία μέριμνα. Το τι θα γινόταν με αυτούς τους απόκληρους ήταν ένα από τα μεγάλα προβλήματα της Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα.

Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα ήταν η έλλειψη πρώτων υλών. Οι Βρετανοί ήταν αναγκασμένοι να θέσουν στον εαυτό τους, με κάθε σοβαρότητα, το εξής ερώτημα: τι θα κάνουμε στο μέλλον, όταν τα δάση μας δεν θα μας δίνουν πια την ξυλεία που χρειαζόμαστε για τις βιομηχανίες μας και για τη θέρμανση των σπιτιών μας; Για τις άρχουσες τάξεις η κατάσταση ήταν απελπιστική. Οι πολιτικοί ηγέτες δεν γνώριζαν τι να κάνουν, και οι κυβερνώντες γαιοκτήμονες δεν είχαν απολύτως καμία ιδέα για το πώς θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις συνθήκες.

Μέσα από αυτή τη σοβαρή κοινωνική κατάσταση αναδύθηκαν οι απαρχές του σύγχρονου καπιταλισμού. Ανάμεσα σε εκείνους τους απόκληρους, ανάμεσα σε εκείνους τους φτωχούς ανθρώπους, υπήρχαν ορισμένοι που προσπάθησαν να οργανώσουν άλλους, προκειμένου να δημιουργήσουν μικρά εργαστήρια που θα μπορούσαν να παράγουν κάτι. Αυτό αποτελούσε καινοτομία. Αυτοί οι καινοτόμοι δεν παρήγαν ακριβά αγαθά κατάλληλα μόνο για τις ανώτερες τάξεις· παρήγαν φθηνότερα

προϊόντα για τις ανάγκες όλων. Και αυτή ήταν η απαρχή του καπιταλισμού όπως λειτουργεί σήμερα. Ήταν η αρχή της μαζικής παραγωγής, της θεμελιώδους αρχής της καπιταλιστικής βιομηχανίας. Ενώ οι παλαιές μεταποιητικές βιομηχανίες που εξυπηρετούσαν τους πλούσιους των πόλεων υπήρχαν σχεδόν αποκλειστικά για να ανταποκρίνονται στη ζήτηση των ανώτερων τάξεων, οι νέες καπιταλιστικές βιομηχανίες άρχισαν να παράγουν πράγματα που μπορούσε να αγοράσει ο ευρύτερος πληθυσμός. Ήταν μαζική παραγωγή για την ικανοποίηση των αναγκών των μαζών.

Αυτή είναι η θεμελιώδης αρχή του καπιταλισμού όπως υπάρχει σήμερα σε όλες εκείνες τις χώρες που διαθέτουν ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο σύστημα μαζικής παραγωγής: οι μεγάλες επιχειρήσεις, στόχος των πιο φανατικών επιθέσεων από τους λεγόμενους αριστερούς, παράγουν σχεδόν αποκλειστικά για να ικανοποιούν τις επιθυμίες των μαζών. Οι επιχειρήσεις που παράγουν αγαθά πολυτελείας αποκλειστικά για τους ευκατάστατους δεν μπορούν ποτέ να φτάσουν το μέγεθος των μεγάλων επιχειρήσεων. Και σήμερα, οι άνθρωποι που εργάζονται στα μεγάλα εργοστάσια είναι οι κύριοι καταναλωτές των προϊόντων που κατασκευάζονται σε αυτά. Αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στις καπιταλιστικές αρχές παραγωγής και στις φεουδαρχικές αρχές των προηγούμενων εποχών.

II.

Όταν οι άνθρωποι υποθέτουν ή ισχυρίζονται ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στους παραγωγούς και στους καταναλωτές των προϊόντων των μεγάλων επιχειρήσεων, σφάλλουν σοβαρά. Στα αμερικανικά πολυκαταστήματα ακούτε το σύνθημα: «Ο πελάτης έχει πάντα δίκιο». Και αυτός ο πελάτης είναι ο ίδιος άνθρωπος που παράγει στο

εργοστάσιο τα πράγματα που πωλούνται στα πολυκαταστήματα. Σφάλλουν επίσης όσοι πιστεύουν ότι η δύναμη των μεγάλων επιχειρήσεων είναι τεράστια, διότι οι μεγάλες επιχειρήσεις εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από την προτίμηση όσων αγοράζουν τα προϊόντα τους: ακόμη και η μεγαλύτερη επιχείρηση χάνει τη δύναμη και την επιρροή της όταν χάνει τους πελάτες της.

Πριν από πενήντα ή εξήντα χρόνια λεγόταν, σε όλες σχεδόν τις καπιταλιστικές χώρες, ότι οι σιδηροδρομικές εταιρείες ήταν υπερβολικά μεγάλες και υπερβολικά ισχυρές· ότι κατείχαν μονοπώλιο· ότι ήταν αδύνατον να τις ανταγωνιστεί κανείς. Υποστηριζόταν ότι, στον τομέα των μεταφορών, ο καπιταλισμός είχε ήδη φτάσει σε ένα στάδιο στο οποίο είχε καταστρέψει τον ίδιο του τον εαυτό, διότι είχε εξαλείψει τον ανταγωνισμό. Εκείνο που παραβλεπόταν ήταν το γεγονός ότι η δύναμη των σιδηροδρόμων εξαρτιόταν από την ικανότητά τους να εξυπηρετούν τους ανθρώπους καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο τρόπο μεταφοράς. Βεβαίως, θα ήταν γελοίο να ανταγωνιστεί κανείς μία από αυτές τις μεγάλες σιδηροδρομικές εταιρείες κατασκευάζοντας έναν άλλο σιδηρόδρομο παράλληλα με την παλαιά γραμμή, αφού η παλαιά γραμμή επαρκούσε για την εξυπηρέτηση των υφιστάμενων αναγκών. Πολύ σύντομα, όμως, εμφανίστηκαν άλλοι ανταγωνιστές. Η ελευθερία του ανταγωνισμού δεν σημαίνει ότι μπορείτε να επιτύχετε απλώς μιμούμενοι ή αντιγράφοντας ακριβώς ό,τι έχει κάνει κάποιος άλλος. Η ελευθερία του Τύπου δεν σημαίνει ότι έχετε το δικαίωμα να αντιγράφετε όσα έχει γράψει ένας άλλος άνθρωπος και έτσι να αποκτήσετε την επιτυχία την οποία εκείνος επάξια κέρδισε χάρη στα επιτεύγματά του. Σημαίνει ότι έχετε το δικαίωμα να γράψετε κάτι διαφορετικό. Η ελευθερία του ανταγωνισμού όσον αφορά τους σιδηροδρόμους, για παράδειγμα, σημαίνει ότι είστε ελεύθεροι να εφεύρετε κάτι, να κάνετε κάτι που θα

αμφισβητήσει τη θέση των σιδηροδρόμων και θα τους φέρει σε πολύ επισφαλή ανταγωνιστική θέση.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο ανταγωνισμός προς τους σιδηροδρόμους — με τη μορφή λεωφορείων, αυτοκινήτων, φορτηγών και αεροπλάνων — τους έχει πλήξει και έχει οδηγήσει στη σχεδόν ολοκληρωτική ήττα τους όσον αφορά τη μεταφορά επιβατών.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνίσταται στο ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να εξυπηρετεί τον πελάτη καλύτερα και/ή φθηνότερα. Και αυτή η μέθοδος, αυτή η αρχή, έχει μεταμορφώσει ολόκληρο τον κόσμο μέσα σε συγκριτικά σύντομο χρονικό διάστημα. Κατέστησε δυνατή μια πρωτοφανή αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.

Στην Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα, η γη μπορούσε να συντηρήσει μόλις έξι εκατομμύρια ανθρώπους σε ένα πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο. Σήμερα, περισσότεροι από πενήντα εκατομμύρια άνθρωποι απολαμβάνουν πολύ υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από εκείνο που απολάμβαναν ακόμη και οι πλούσιοι κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα. Και το σημερινό βιοτικό επίπεδο στην Αγγλία θα ήταν πιθανότατα ακόμη υψηλότερο, αν μεγάλο μέρος της ενεργητικότητας των Βρετανών δεν είχε σπαταληθεί σε πολιτικές και στρατιωτικές «περιπέτειες» που, από διάφορες απόψεις, μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί.

Αυτά είναι τα γεγονότα σχετικά με τον καπιταλισμό. Επομένως, αν ένας Άγγλος — ή, για την ακρίβεια, οποιοσδήποτε άλλος άνθρωπος σε οποιαδήποτε χώρα του κόσμου — λέει σήμερα στους φίλους του ότι αντιτίθεται στον καπιταλισμό, υπάρχει ένας θαυμάσιος τρόπος να του απαντήσετε: «Γνωρίζεις ότι ο πληθυσμός αυτού του πλανήτη είναι σήμερα δεκαπλάσιος από ό,τι ήταν στις εποχές που προηγήθηκαν του καπιταλισμού· γνωρίζεις ότι όλοι οι άνθρωποι σήμερα απολαμβάνουν

υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από εκείνο των προγόνων σου πριν από την εποχή του καπιταλισμού. Πώς γνωρίζεις, όμως, ότι εσύ είσαι ο ένας στους δέκα που θα ζούσε αν δεν υπήρχε ο καπιταλισμός; Και μόνο το γεγονός ότι ζεις σήμερα αποτελεί απόδειξη ότι ο καπιταλισμός έχει επιτύχει, είτε θεωρείς τη δική σου ζωή πολύτιμη είτε όχι».

Παρά τα οφέλη του, ο καπιταλισμός έχει δεχθεί λυσσαλέες επιθέσεις και επικρίσεις. Είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε την προέλευση αυτής της αντιπάθειας. Είναι γεγονός ότι το μίσος για τον καπιταλισμό δεν προήλθε από τις μάζες, ούτε από τους ίδιους τους εργάτες, αλλά από τη γαιοκτητική αριστοκρατία — τους γαιοκτήμονες και τους ευγενείς της Αγγλίας και της ηπειρωτικής Ευρώπης. Κατηγορούσαν τον καπιταλισμό για κάτι που δεν τους ήταν ιδιαίτερα ευχάριστο: στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, οι υψηλότεροι μισθοί που κατέβαλλε η βιομηχανία στους εργάτες της ανάγκαζαν τους γαιοκτήμονες να καταβάλλουν εξίσου υψηλότερους μισθούς στους αγρεργάτες τους. Η αριστοκρατία επιτίθετο στις βιομηχανίες επικρίνοντας το βιοτικό επίπεδο των εργατικών μαζών.

III.

Βεβαίως, από τη δική μας σκοπιά, το βιοτικό επίπεδο των εργατών ήταν εξαιρετικά χαμηλό· οι συνθήκες κατά τον πρώιμο καπιταλισμό ήταν απολύτως συγκλονιστικές, όχι όμως επειδή οι νεοεμφανιζόμενες καπιταλιστικές βιομηχανίες είχαν βλάψει τους εργάτες. Οι άνθρωποι που προσλαμβάνονταν στα εργοστάσια ζούσαν ήδη σε συνθήκες σχεδόν υπανθρώπινες.

Η γνωστή παλαιά ιστορία, που έχει επαναληφθεί εκατοντάδες φορές, ότι τα εργοστάσια απασχολούσαν γυναίκες και παιδιά και ότι αυτές οι γυναίκες και αυτά τα παιδιά, προτού εργαστούν στα εργοστάσια, ζούσαν σε ικανοποιητικές συνθήκες, είναι ένα από τα

μεγαλύτερα φεύδη της ιστορίας. Οι μητέρες που εργάζονταν στα εργοστάσια δεν είχαν τίποτε με το οποίο να μαγειρέψουν · δεν άφησαν τα σπίτια και τις κουζίνες τους για να πάνε στα εργοστάσια · πήγαν στα εργοστάσια επειδή δεν είχαν κουζίνες, και αν είχαν κουζίνα, δεν είχαν τρόφιμα για να μαγειρέψουν εκεί. Και τα παιδιά δεν προέρχονταν από άνετα παιδικά δωμάτια. Λιμοκτονούσαν και πέθαιναν. Και όλα όσα λέγονται για τη λεγόμενη ανείπωτη φρίκη του πρώιμου καπιταλισμού μπορούν να αντικρουστούν με ένα και μόνο στατιστικό στοιχείο: ακριβώς στα χρόνια κατά τα οποία αναπτύχθηκε ο βρετανικός καπιταλισμός, ακριβώς στην εποχή που ονομάζεται Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία, στα χρόνια από το 1760 έως το 1830, ακριβώς σε εκείνα τα χρόνια ο πληθυσμός της Αγγλίας διπλασιάστηκε, πράγμα που σημαίνει ότι εκατοντάδες ή χιλιάδες παιδιά — τα οποία σε προηγούμενες εποχές θα είχαν πεθάνει — επέζησαν και μεγάλωσαν, έγιναν άνδρες και γυναίκες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι συνθήκες των προηγούμενων εποχών ήταν πολύ ανεπαρκείς. Η καπιταλιστική επιχειρηματική δραστηριότητα ήταν εκείνη που τις βελτίωσε. Ακριβώς εκείνα τα πρώτα εργοστάσια κάλυπταν τις ανάγκες των εργατών τους, είτε άμεσα είτε έμμεσα, εξάγοντας προϊόντα και εισάγοντας τρόφιμα και πρώτες ύλες από άλλες χώρες. Επανειλημμένα, οι πρώτοι ιστορικοί του καπιταλισμού έχουν — δύσκολα μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει ηπιότερη λέξη — παραποιήσει την ιστορία.

Μια ανεκδοτολογική ιστορία που συνήθιζαν να διηγούνται, πιθανότατα επινοημένη, αφορούσε τον Benjamin Franklin. Σύμφωνα με την ιστορία, ο Ben Franklin επισκέφθηκε ένα βαμβαουργείο στην Αγγλία και ο ιδιοκτήτης τού είπε, γεμάτος υπερηφάνεια: «Κοιτάζτε, εδώ έχουμε βαμβακερά προϊόντα για την Ουγγαρία». Ο Benjamin Franklin,

κοιτάζοντας γύρω του και βλέποντας ότι οι εργάτες ήταν κακοντυμένοι, είπε: «Γιατί δεν παράγετε και για τους δικούς σας εργάτες;»

Όμως εκείνες οι εξαγωγές για τις οποίες μιλούσε ο ιδιοκτήτης του εργοστασίου σήμαιναν πράγματι ότι παρήγε για τους δικούς του εργάτες, διότι η Αγγλία ήταν αναγκασμένη να εισάγει όλες τις πρώτες ύλες της. Δεν υπήρχε βαμβάκι ούτε στην Αγγλία ούτε στην ηπειρωτική Ευρώπη. Στην Αγγλία υπήρχε έλλειψη τροφίμων, και τα τρόφιμα έπρεπε να εισάγονται από την Πολωνία, τη Ρωσία και τη Ουγγαρία. Αυτές οι εξαγωγές ήταν το αντάλλαγμα για τις εισαγωγές τροφίμων που καθιστούσαν δυνατή την επιβίωση του βρετανικού πληθυσμού. Πολλά παραδείγματα από την ιστορία εκείνων των εποχών δείχνουν τη στάση των γαιοκτημόνων και της αριστοκρατίας απέναντι στους εργάτες. Θέλω να αναφέρω μόνο δύο παραδείγματα. Το ένα είναι το περίφημο βρετανικό σύστημα «Spreenhamland». Με αυτό το σύστημα, η βρετανική κυβέρνηση κατέβαλλε σε όλους τους εργάτες που δεν λάμβαναν τον κατώτατο μισθό — όπως αυτός καθοριζόταν από την κυβέρνηση — τη διαφορά ανάμεσα στις αποδοχές τους και σε αυτόν τον κατώτατο μισθό. Έτσι, η γαιοκτητική αριστοκρατία απαλλασσόταν από τον κόπο να καταβάλλει υψηλότερους μισθούς. Οι γαιοκτήμονες κατέβαλλαν τον παραδοσιακά χαμηλό αγροτικό μισθό και η κυβέρνηση τον συμπλήρωνε, αποτρέποντας έτσι τους εργάτες από το να εγκαταλείψουν τις αγροτικές εργασίες και να αναζητήσουν απασχόληση στα εργοστάσια των πόλεων.

Ογδόντα χρόνια αργότερα, μετά την εξάπλωση του καπιταλισμού από την Αγγλία στην ηπειρωτική Ευρώπη, η γαιοκτητική αριστοκρατία αντέδρασε και πάλι εναντίον του νέου συστήματος παραγωγής. Στη Γερμανία, οι Πρώσοι Junkers, έχοντας χάσει πολλούς εργάτες που στράφηκαν στις καπιταλιστικές βιομηχανίες με τους υψηλότερους

μισθούς, επινόησαν έναν ειδικό όρο για το πρόβλημα: «φυγή από την ύπαιθρο» — *Landflucht*. Και στο γερμανικό κοινοβούλιο συζητούσαν τι θα μπορούσε να γίνει για την αντιμετώπιση αυτού του κακού, όπως το έβλεπε η γαιοκτητική αριστοκρατία.

Ο πρίγκιπας Bismarck, ο περίφημος καγκελάριος του γερμανικού Reich, είπε κάποτε σε μια ομιλία: «Συνάντησα στο Βερολίνο έναν άνθρωπο που είχε εργαστεί άλλοτε στο κτήμα μου και τον ρώτησα: “Γιατί εγκατέλειψες το κτήμα; Γιατί έφυγες από την ύπαιθρο; Γιατί ζεις τώρα στο Βερολίνο;”» Και, σύμφωνα με τον Bismarck, εκείνος απάντησε: «Στο χωριό δεν έχετε μια τόσο ωραία υπαίθρια μπυραρία όπως έχουμε εδώ στο Βερολίνο, όπου μπορεί κανείς να καθίσει, να πει μύρα και να ακούσει μουσική». Αυτή, βεβαίως, είναι μια ιστορία ειπωμένη από τη σκοπιά του πρίγκιπα Bismarck, του εργοδότη. Δεν ήταν η σκοπιά όλων των εργαζομένων του. Στράφηκαν στη βιομηχανία επειδή η βιομηχανία τούς κατέβαλλε υψηλότερους μισθούς και ανέβαζε το βιοτικό τους επίπεδο σε πρωτοφανή βαθμό.

Σήμερα, στις καπιταλιστικές χώρες, η διαφορά ανάμεσα στις βασικές συνθήκες διαβίωσης των λεγόμενων ανώτερων και κατώτερων τάξεων είναι σχετικά μικρή· και οι δύο διαθέτουν τροφή, ένδυση και στέγη. Τον δέκατο όγδοο αιώνα και παλαιότερα, όμως, η διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο της μεσαίας τάξης και στον άνθρωπο της κατώτερης τάξης ήταν ότι ο πρώτος είχε παπούτσια, ενώ ο δεύτερος δεν είχε. Στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα, η διαφορά ανάμεσα σε έναν πλούσιο και έναν φτωχό άνθρωπο σημαίνει πολύ συχνά μόνο τη διαφορά ανάμεσα σε μια Cadillac και μια Chevrolet. Η Chevrolet μπορεί να έχει αγοραστεί μεταχειρισμένη, αλλά ουσιαστικά προσφέρει τις ίδιες υπηρεσίες στον ιδιοκτήτη της: και αυτός μπορεί να οδηγήσει από το ένα σημείο στο άλλο. Περισσότερο από το πενήντα τοις εκατό των

ανθρώπων στις Ηνωμένες Πολιτείες ζουν σε σπίτια και διαμερίσματα που τους ανήκουν.

Οι επιθέσεις κατά του καπιταλισμού — ιδίως όσον αφορά τα υψηλότερα επίπεδα μισθών — εκκινούν από την εσφαλμένη παραδοχή ότι οι μισθοί καταβάλλονται, σε τελική ανάλυση, από ανθρώπους διαφορετικούς από εκείνους που απασχολούνται στα εργοστάσια. Βεβαίως, είναι θεμιτό οι οικονομολόγοι και όσοι μελετούν τις οικονομικές θεωρίες να διακρίνουν τον εργαζόμενο από τον καταναλωτή και να προβαίνουν σε διάκριση μεταξύ τους. Γεγονός είναι, όμως, ότι κάθε καταναλωτής πρέπει, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, να κερδίζει τα χρήματα που δαπανά, και η συντριπτική πλειονότητα των καταναλωτών είναι ακριβώς οι ίδιοι άνθρωποι που εργάζονται ως μισθωτοί στις επιχειρήσεις οι οποίες παράγουν τα πράγματα που καταναλώνουν. Τα επίπεδα των μισθών υπό τον καπιταλισμό δεν καθορίζονται από μια κατηγορία ανθρώπων διαφορετική από εκείνη που λαμβάνει τους μισθούς· πρόκειται για τους ίδιους ανθρώπους. Δεν είναι η κινηματογραφική εταιρεία του Hollywood εκείνη που πληρώνει την αμοιβή ενός κινηματογραφικού αστέρα· είναι οι άνθρωποι που πληρώνουν εισιτήριο για τον κινηματογράφο. Και δεν είναι ο επιχειρηματίας που διοργανώνει έναν αγώνα πυγμαχίας εκείνος που καταβάλλει τις τεράστιες αμοιβές που απαιτούν οι επαγγελματίες πυγμάχοι· είναι οι άνθρωποι που πληρώνουν εισιτήριο για τον αγώνα. Με τη διάκριση ανάμεσα στον εργοδότη και στον εργαζόμενο γίνεται μια διάκριση στην οικονομική θεωρία· δεν πρόκειται, όμως, για διάκριση στην πραγματική ζωή· εδώ, ο εργοδότης και ο εργαζόμενος είναι, σε τελική ανάλυση, ένα και το αυτό πρόσωπο.

Σε πολλές χώρες υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν πολύ άδικο να λαμβάνει ένας άνθρωπος που πρέπει να συντηρήσει μια οικογένεια με

αρκετά παιδιά τον ίδιο μισθό με έναν άνθρωπο που έχει να φροντίσει μόνο τον εαυτό του. Το ερώτημα, όμως, δεν είναι αν ο εργοδότης θα έπρεπε να φέρει μεγαλύτερη ευθύνη για το μέγεθος της οικογένειας ενός εργαζομένου.

Το ερώτημα που πρέπει να θέσουμε σε αυτή την περίπτωση είναι το εξής: είστε εσείς, ως άτομο, διατεθειμένοι να πληρώσετε περισσότερο για κάτι, ας πούμε για ένα καρβέλι ψωμί, αν σας πουν ότι ο άνθρωπος που παρήγαγε αυτό το καρβέλι έχει έξι παιδιά; Ο ειλικρινής άνθρωπος ασφαλώς θα απαντήσει αρνητικά και θα πει: «Κατ' αρχήν θα ήμουν, αλλά στην πράξη, αν κοστίζει λιγότερο, θα προτιμούσα να αγοράσω το ψωμί που παρήγαγε ένας άνθρωπος χωρίς παιδιά». Γεγονός είναι ότι, αν οι αγοραστές δεν πληρώνουν στον εργοδότη αρκετά ώστε να μπορεί να πληρώνει τους εργαζομένους του, είναι αδύνατον ο εργοδότης να συνεχίσει να λειτουργεί την επιχείρησή του.

Το καπιταλιστικό σύστημα ονομάστηκε «καπιταλισμός» όχι από έναν φίλο του συστήματος, αλλά από ένα άτομο που το θεωρούσε το χειρότερο από όλα τα ιστορικά συστήματα, το μεγαλύτερο κακό που είχε πλήξει ποτέ την ανθρωπότητα. Αυτός ο άνθρωπος ήταν ο Karl Marx. Ωστόσο, δεν υπάρχει λόγος να απορρίψουμε τον όρο του Marx, διότι περιγράφει με σαφήνεια την πηγή των μεγάλων κοινωνικών βελτιώσεων που επέφερε ο καπιταλισμός. Οι βελτιώσεις αυτές είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης κεφαλαίου· βασίζονται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι, κατά κανόνα, δεν καταναλώνουν όλα όσα έχουν παραγάγει, αλλά αποταμιεύουν — και επενδύουν — ένα μέρος τους. Υπάρχουν πολλές παρανοήσεις γύρω από αυτό το ζήτημα και, κατά τη διάρκεια αυτών των διαλέξεων, θα έχω την ευκαιρία να ασχοληθώ με τις πιο θεμελιώδεις εσφαλμένες αντιλήψεις σχετικά με τη συσσώρευση κεφαλαίου, τη χρήση του κεφαλαίου και τα οφέλη που μπορούν να

αποκομίσουν όλοι από αυτή τη χρήση. Θα ασχοληθώ με τον καπιταλισμό ιδίως στις διαλέξεις μου για τις ξένες επενδύσεις και για το εξαιρετικά κρίσιμο αυτό πρόβλημα της σημερινής πολιτικής, τον πληθωρισμό. Γνωρίζετε, βεβαίως, ότι ο πληθωρισμός δεν υπάρχει μόνο σε αυτή τη χώρα. Είναι σήμερα πρόβλημα σε ολόκληρο τον κόσμο.

IV.

Ένα γεγονός σχετικά με τον καπιταλισμό που συχνά δεν γίνεται αντιληπτό είναι το εξής: η αποταμίευση συνεπάγεται οφέλη για όλους όσοι επιθυμούν να παράγουν ή να αμείβονται με μισθό. Όταν ένας άνθρωπος έχει συγκεντρώσει ένα ορισμένο χρηματικό ποσό — ας πούμε, χίλια δολάρια — και, αντί να το δαπανήσει, εμπιστεύεται αυτά τα δολάρια σε ένα ταμιευτήριο ή σε μια ασφαλιστική εταιρεία, τα χρήματα περιέρχονται στα χέρια ενός επιχειρηματία, ενός ανθρώπου των επιχειρήσεων, δίνοντάς του τη δυνατότητα να αναλάβει ένα εγχείρημα που δεν θα μπορούσε να είχε αναληφθεί χθες, επειδή το απαιτούμενο κεφάλαιο δεν ήταν διαθέσιμο.

Τι θα κάνει τώρα ο επιχειρηματίας με το πρόσθετο κεφάλαιο; Το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνει, η πρώτη χρήση αυτού του πρόσθετου κεφαλαίου, είναι να προσλάβει εργάτες και να αγοράσει πρώτες ύλες — προκαλώντας έτσι, με τη σειρά του, πρόσθετη ζήτηση για εργάτες και πρώτες ύλες, καθώς και μια τάση προς υψηλότερους μισθούς και υψηλότερες τιμές των πρώτων υλών. Πολύ προτού ο αποταμιευτής ή ο επιχειρηματίας αποκομίσει οποιοδήποτε κέρδος από όλα αυτά, ο άνεργος εργάτης, ο παραγωγός πρώτων υλών, ο αγρότης και ο μισθωτός συμμετέχουν ήδη όλοι στα οφέλη της πρόσθετης αποταμίευσης.

Το πότε θα αποκομίσει κάτι ο επιχειρηματίας από το εγχείρημα εξαρτάται από τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς και από την ικανότητά του να προβλέπει σωστά αυτή τη μελλοντική κατάσταση. Οι εργάτες, όμως, όπως και οι παραγωγοί πρώτων υλών, αποκομίζουν τα οφέλη αμέσως. Πριν από τριάντα ή σαράντα χρόνια, πολλά ειπώθηκαν για τη «μισθολογική πολιτική», όπως την αποκαλούσαν, του Henry Ford. Ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα του κυρίου Ford ήταν ότι κατέβαλλε υψηλότερους μισθούς από άλλους βιομηχάνους ή εργοστάσια. Η μισθολογική του πολιτική περιγράφηκε ως «εφεύρεση», αλλά δεν αρκεί να πούμε ότι αυτή η νέα πολιτική που «επινοήθηκε» ήταν αποτέλεσμα της γενναιοδωρίας του κυρίου Ford. Ένας νέος κλάδος επιχειρηματικής δραστηριότητας ή ένα νέο εργοστάσιο σε έναν ήδη υφιστάμενο κλάδο πρέπει να προσελκύσει εργάτες από άλλες απασχολήσεις, από άλλα μέρη της χώρας, ακόμη και από άλλες χώρες. Και ο μόνος τρόπος να το επιτύχει είναι να προσφέρει στους εργάτες υψηλότερους μισθούς για την εργασία τους. Αυτό συνέβη στις απαρχές του καπιταλισμού και εξακολουθεί να συμβαίνει σήμερα.

Όταν οι βιομήχανοι στη Μεγάλη Βρετανία άρχισαν για πρώτη φορά να παράγουν βαμβακερά προϊόντα, πλήρωναν τους εργάτες τους περισσότερο απ' όσο κέρδιζαν προηγουμένως. Βεβαίως, ένα μεγάλο ποσοστό αυτών των νέων εργατών δεν κέρδιζε απολύτως τίποτε προηγουμένως και ήταν διατεθειμένο να δεχθεί οτιδήποτε του προσφερόταν. Ύστερα, όμως, από σύντομο χρονικό διάστημα — καθώς συσσωρευόταν ολοένα περισσότερο κεφάλαιο και δημιουργούνταν ολοένα περισσότερες νέες επιχειρήσεις —, τα επίπεδα των μισθών αυξήθηκαν, και το αποτέλεσμα ήταν η πρωτοφανής αύξηση του βρετανικού πληθυσμού για την οποία μίλησα νωρίτερα.

Η περιφρονητική παρουσίαση του καπιταλισμού από ορισμένους ως συστήματος σχεδιασμένου να κάνει τους πλουσίους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους είναι εσφαλμένη από την αρχή έως το τέλος. Η θέση του Marx σχετικά με την έλευση του σοσιαλισμού βασιζόταν στην παραδοχή ότι οι εργάτες γίνονταν φτωχότεροι, ότι οι μάζες περιέρχονταν σε ολοένα μεγαλύτερη εξαθλίωση και ότι, τελικά, όλος ο πλούτος μιας χώρας θα συγκεντρωνόταν σε λίγα χέρια ή στα χέρια ενός και μόνο ανθρώπου. Και τότε οι μάζες των εξαθλιωμένων εργατών θα εξεγείρονταν τελικά και θα απαλλοτρίωναν τα πλούτη των εύπορων ιδιοκτητών. Σύμφωνα με αυτή τη διδασκαλία του Karl Marx, δεν μπορεί να υπάρξει καμία ευκαιρία, καμία δυνατότητα μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα για οποιαδήποτε βελτίωση των συνθηκών ζωής των εργατών.

Το 1864, μιλώντας ενώπιον της International Workingmen's Association στην Αγγλία, ο Marx είπε ότι η πεποίθηση πως τα εργατικά συνδικάτα μπορούσαν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής του εργαζόμενου πληθυσμού ήταν «απολύτως εσφαλμένη». Την πολιτική των συνδικάτων να ζητούν υψηλότερους μισθούς και λιγότερες ώρες εργασίας την αποκάλεσε συντηρητική — και ο συντηρητισμός ήταν, βεβαίως, ο πλέον καταδικαστικός χαρακτηρισμός που μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο Karl Marx. Πρότεινε στα συνδικάτα να θέσουν έναν νέο, επαναστατικό στόχο: να «καταργήσουν ολοκληρωτικά το σύστημα της μισθωτής εργασίας», να αντικαταστήσουν το σύστημα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με τον «σοσιαλισμό» — την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Αν εξετάσουμε την ιστορία του κόσμου, και ιδίως την ιστορία της Αγγλίας από το 1865 και έπειτα, αντιλαμβανόμαστε ότι ο Marx έσφαλλε από κάθε άποψη. Δεν υπάρχει δυτική καπιταλιστική χώρα στην οποία οι

συνθήκες ζωής των μαζών να μην έχουν βελτιωθεί με πρωτοφανή τρόπο. Όλες αυτές οι βελτιώσεις των τελευταίων ογδόντα ή ενενήντα ετών συντελέστηκαν παρά τις προβλέψεις του Karl Marx. Διότι οι μαρξιστές σοσιαλιστές πίστευαν ότι οι συνθήκες ζωής των εργατών δεν θα μπορούσαν ποτέ να βελτιωθούν. Ακολουθούσαν μια εσφαλμένη θεωρία, τον περίφημο «σιδηρούν νόμο των μισθών» — τον νόμο σύμφωνα με τον οποίο ο μισθός ενός εργάτη υπό τον καπιταλισμό δεν θα υπερέβαινε το ποσό που χρειαζόταν για να διατηρείται στη ζωή, ώστε να υπηρετεί την επιχείρηση.

Οι μαρξιστές διατύπωναν τη θεωρία τους ως εξής: αν αυξηθούν τα επίπεδα των μισθών των εργατών, ανεβάζοντας τις αποδοχές τους πάνω από το επίπεδο της στοιχειώδους συντήρησης, οι εργάτες θα αποκτήσουν περισσότερα παιδιά · και αυτά τα παιδιά, όταν εισέλθουν στο εργατικό δυναμικό, θα αυξήσουν τον αριθμό των εργατών σε τέτοιο βαθμό ώστε οι μισθοί να μειωθούν, επαναφέροντας τους εργάτες στο επίπεδο της στοιχειώδους συντήρησης — σε εκείνο το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης που μόλις επαρκεί για να μην αφανιστεί ο εργαζόμενος πληθυσμός. Αυτή, όμως, η ιδέα του Marx και πολλών άλλων σοσιαλιστών συνιστά μια αντίληψη για τον εργαζόμενο άνθρωπο απολύτως όμοια με εκείνη που χρησιμοποιούν οι βιολόγοι — και δικαίως — όταν μελετούν τη ζωή των ζώων. Των ποντικών, για παράδειγμα.

Αν αυξήσετε την ποσότητα τροφής που είναι διαθέσιμη για ζωικούς οργανισμούς ή για μικρόβια, τότε θα επιβιώσουν περισσότερα από αυτά. Και αν περιορίσετε την τροφή τους, θα περιορίσετε τον αριθμό τους. Ο άνθρωπος, όμως, είναι διαφορετικός. Ακόμη και ο εργάτης — παρά το γεγονός ότι οι μαρξιστές δεν το αναγνωρίζουν — έχει ανθρώπινες επιθυμίες πέρα από την τροφή και την αναπαραγωγή του είδους του. Η αύξηση των πραγματικών μισθών δεν επιφέρει μόνο αύξηση του

πληθυσμού· επιφέρει επίσης, και προπάντων, βελτίωση του μέσου βιοτικού επιπέδου. Γι' αυτό σήμερα έχουμε υψηλότερο βιοτικό επίπεδο στη Δυτική Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες από ό,τι στις αναπτυσσόμενες χώρες, ας πούμε, της Αφρικής.

Πρέπει, ωστόσο, να αντιληφθούμε ότι αυτό το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο εξαρτάται από το διαθέσιμο κεφάλαιο. Αυτό εξηγεί τη διαφορά ανάμεσα στις συνθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες και στις συνθήκες στην Ινδία· στην Ινδία έχουν εισαχθεί σύγχρονες μέθοδοι καταπολέμησης των μεταδοτικών ασθενειών — τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό — και το αποτέλεσμα υπήρξε μια πρωτοφανής αύξηση του πληθυσμού· επειδή, όμως, αυτή η αύξηση του πληθυσμού δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη αύξηση του ύψους του επενδεδυμένου κεφαλαίου, το αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της φτώχειας. Μια χώρα ευημερεί περισσότερο ανάλογα με την αύξηση του επενδεδυμένου κεφαλαίου ανά κάτοικο.

Ελπίζω ότι στις άλλες διαλέξεις μου θα έχω την ευκαιρία να εξετάσω αυτά τα προβλήματα λεπτομερέστερα και θα μπορέσω να τα αποσαφηνίσω, διότι ορισμένοι όροι — όπως το «κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο» — απαιτούν αρκετά λεπτομερή εξήγηση.

Πρέπει, όμως, να θυμάστε ότι στην οικονομική πολιτική δεν υπάρχουν θαύματα. Έχετε διαβάσει σε πολλές εφημερίδες και ομιλίες για το λεγόμενο γερμανικό οικονομικό θαύμα — την ανάκαμψη της Γερμανίας μετά την ήττα και την καταστροφή της στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό, όμως, δεν ήταν θαύμα. Ήταν η εφαρμογή των αρχών της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, των μεθόδων του καπιταλισμού, έστω και αν δεν εφαρμόστηκαν πλήρως από κάθε άποψη. Κάθε χώρα μπορεί να γνωρίσει το ίδιο «θαύμα» οικονομικής ανάκαμψης, αν και οφείλω να επιμείνω ότι η οικονομική ανάκαμψη δεν προέρχεται

από κάποιο θαύμα · προέρχεται από την υιοθέτηση ορθών οικονομικών πολιτικών — και αποτελεί το αποτέλεσμα τους.

2η διάλεξη: Σοσιαλισμός

Βρίσκομαι εδώ, στο Buenos Aires, ως προσκεκλημένος του Centro de Difusión Economía Libre.¹ Τι είναι η *economía libre*; Τι σημαίνει αυτό το σύστημα οικονομικής ελευθερίας; Η απάντηση είναι απλή: είναι η οικονομία της αγοράς, είναι το σύστημα στο οποίο η συνεργασία των ατόμων στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας επιτυγχάνεται μέσω της αγοράς. Αυτή η αγορά δεν είναι ένας τόπος· είναι μια διαδικασία, είναι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα, πουλώντας και αγοράζοντας, παράγοντας και καταναλώνοντας, συμβάλλουν στη συνολική λειτουργία της κοινωνίας.

Όταν εξετάζουμε αυτό το σύστημα οικονομικής οργάνωσης — την οικονομία της αγοράς —, χρησιμοποιούμε τον όρο «οικονομική ελευθερία». Πολύ συχνά, οι άνθρωποι παρανοούν τη σημασία του, πιστεύοντας ότι η οικονομική ελευθερία είναι κάτι εντελώς ξεχωριστό από τις άλλες ελευθερίες και ότι αυτές οι άλλες ελευθερίες — τις οποίες θεωρούν σημαντικότερες — μπορούν να διατηρηθούν ακόμη και χωρίς οικονομική ελευθερία. Η οικονομική ελευθερία σημαίνει το εξής: ότι το άτομο είναι σε θέση να επιλέξει τον τρόπο με τον οποίο θέλει να

ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο. Το άτομο μπορεί να επιλέξει τη σταδιοδρομία του · είναι ελεύθερο να κάνει ό,τι θέλει να κάνει.

Αυτό, βεβαίως, δεν εννοείται με κάποια από τις σημασίες που αποδίδουν σήμερα τόσοι άνθρωποι στη λέξη ελευθερία · εννοείται μάλλον με την έννοια ότι, μέσω της οικονομικής ελευθερίας, ο άνθρωπος απελευθερώνεται από τις φυσικές συνθήκες. Στη φύση δεν υπάρχει τίποτε που να μπορεί να ονομαστεί ελευθερία · υπάρχει μόνο η κανονικότητα των νόμων της φύσης, στους οποίους ο άνθρωπος πρέπει να υπακούει αν θέλει να επιτύχει κάτι.

I.

Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο ελευθερία αναφερόμενοι στους ανθρώπους, εννοούμε μόνο την ελευθερία μέσα στην κοινωνία. Ωστόσο, σήμερα πολλοί θεωρούν τις κοινωνικές ελευθερίες ανεξάρτητες τη μία από την άλλη. Όσοι αυτοαποκαλούνται σήμερα «φιλελεύθεροι» ζητούν πολιτικές ακριβώς αντίθετες από εκείνες που υποστήριζαν οι φιλελεύθεροι του δέκατου ένατου αιώνα στα φιλελεύθερα προγράμματά τους. Οι λεγόμενοι φιλελεύθεροι της εποχής μας ασπάζονται την πολύ δημοφιλή ιδέα ότι η ελευθερία του λόγου, της σκέψης, του Τύπου, η θρησκευτική ελευθερία, η ελευθερία από τη φυλάκιση χωρίς δίκη — ότι όλες αυτές οι ελευθερίες μπορούν να διατηρηθούν χωρίς αυτό που ονομάζεται οικονομική ελευθερία. Δεν αντιλαμβάνονται ότι, σε ένα σύστημα όπου δεν υπάρχει αγορά, όπου το κράτος διευθύνει τα πάντα, όλες αυτές οι άλλες ελευθερίες είναι απατηλές, ακόμη και αν κατοχυρώνονται με νόμους και εγγράφονται σε συντάγματα.

Ας πάρουμε μία ελευθερία, την ελευθερία του Τύπου. Αν το κράτος κατέχει όλα τα τυπογραφικά πιεστήρια, θα καθορίζει τι θα τυπώνεται και τι δεν θα τυπώνεται. Και αν το κράτος κατέχει όλα τα τυπογραφικά

πιεστήρια και καθορίζει τι θα τυπώνεται και τι όχι, τότε η δυνατότητα να τυπωθούν οποιαδήποτε επιχειρήματα αντίθετα προς τις ιδέες της κυβέρνησης καθίσταται πρακτικά ανύπαρκτη. Η ελευθερία του Τύπου εξαφανίζεται. Και το ίδιο συμβαίνει με όλες τις άλλες ελευθερίες.

Σε μια οικονομία της αγοράς, το άτομο έχει την ελευθερία να επιλέξει όποια σταδιοδρομία επιθυμεί να ακολουθήσει, να επιλέξει τον δικό του τρόπο ένταξης στην κοινωνία. Σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα, όμως, δεν συμβαίνει αυτό: η σταδιοδρομία του αποφασίζεται με κυβερνητικό διάταγμα. Η κυβέρνηση μπορεί να διατάζει ανθρώπους που αντιπαθεί, τους οποίους δεν θέλει να ζουν σε ορισμένες περιοχές, να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές και σε άλλους τόπους. Και η κυβέρνηση είναι πάντοτε σε θέση να δικαιολογήσει και να εξηγήσει μια τέτοια διαδικασία, δηλώνοντας ότι το κυβερνητικό σχέδιο απαιτεί την παρουσία αυτού του επιφανούς πολίτη πέντε χιλιάδες μίλια μακριά από τον τόπο όπου θα μπορούσε να είναι ενοχλητικός για τους κατέχοντες την εξουσία.

Είναι αλήθεια ότι η ελευθερία που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος σε μια οικονομία της αγοράς δεν είναι τέλεια ελευθερία από μεταφυσική άποψη. Τέλεια ελευθερία, όμως, δεν υπάρχει. Η ελευθερία έχει νόημα μόνο μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας. Οι συγγραφείς του δέκατου όγδοου αιώνα που πραγματεύθηκαν το «φυσικό δίκαιο» — προπάντων ο Jean Jacques Rousseau — πίστευαν ότι κάποτε, στο μακρινό παρελθόν, οι άνθρωποι απολάμβαναν κάτι που ονομαζόταν «φυσική» ελευθερία. Σε εκείνη τη μακρινή εποχή, όμως, τα άτομα δεν ήταν ελεύθερα· βρίσκονταν στο έλεος οποιουδήποτε ήταν ισχυρότερός τους. Τα περίφημα λόγια του Rousseau, «Ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος», μπορεί να ακούγονται ωραία, αλλά ο άνθρωπος στην πραγματικότητα δεν γεννιέται ελεύθερος. Ο άνθρωπος

γεννιέται ως ένα πολύ αδύναμο βρέφος που θηλάζει. Χωρίς την προστασία των γονέων του, χωρίς την προστασία που παρέχει η κοινωνία στους γονείς του, δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί στη ζωή.

Ελευθερία μέσα στην κοινωνία σημαίνει ότι ένας άνθρωπος εξαρτάται από τους άλλους όσο και οι άλλοι εξαρτώνται από αυτόν. Η κοινωνία υπό την οικονομία της αγοράς, υπό τις συνθήκες της «econoμία libre», σημαίνει μια κατάσταση στην οποία ο καθένας υπηρετεί τους συμπολίτες του και υπηρετείται από αυτούς σε αντάλλαγμα. Οι άνθρωποι πιστεύουν ότι στην οικονομία της αγοράς υπάρχουν αφεντικά ανεξάρτητα από την καλή θέληση και την υποστήριξη των άλλων. Πιστεύουν ότι οι μεγιστάνες της βιομηχανίας, οι άνθρωποι των επιχειρήσεων, οι επιχειρηματίες είναι τα πραγματικά αφεντικά του οικονομικού συστήματος. Αυτό, όμως, είναι πλάνη. Τα πραγματικά αφεντικά του οικονομικού συστήματος είναι οι καταναλωτές. Και αν οι καταναλωτές πάψουν να προτιμούν έναν κλάδο επιχειρηματικής δραστηριότητας, οι επιχειρηματίες αυτού του κλάδου αναγκάζονται είτε να εγκαταλείψουν την εξέχουσα θέση τους στο οικονομικό σύστημα είτε να προσαρμόσουν τις ενέργειές τους στις επιθυμίες και στις εντολές των καταναλωτών.

Μία από τις πιο γνωστές προπαγανδίστριες του κομμουνισμού ήταν η Lady Passfield, με το πατρικό της όνομα Beatrice Potter, γνωστή επίσης μέσω του συζύγου της, Sidney Webb. Η κυρία αυτή ήταν κόρη ενός πλούσιου επιχειρηματία και, όταν ήταν νεαρή ενήλικη, εργαζόταν ως γραμματέας του πατέρα της. Στα απομνημονεύματά της γράφει: «Στην επιχείρηση του πατέρα μου όλοι έπρεπε να υπακούν στις εντολές που έδινε ο πατέρας μου, το αφεντικό. Μόνον αυτός έδινε εντολές, αλλά σε εκείνον δεν έδινε κανείς εντολές». Πρόκειται για μια πολύ κοντόφθαλμη αντίληψη. Στον πατέρα της έδιναν εντολές οι

καταναλωτές, οι αγοραστές. Δυστυχώς, εκείνη δεν μπορούσε να δει αυτές τις εντολές · δεν μπορούσε να δει τι συμβαίνει σε μια οικονομία της αγοράς, επειδή ενδιαφερόταν μόνο για τις εντολές που δίνονταν μέσα στο γραφείο ή στο εργοστάσιο του πατέρα της.

Σε όλα τα οικονομικά προβλήματα πρέπει να έχουμε κατά νου τα λόγια του μεγάλου Γάλλου οικονομολόγου Frédéric Bastiat, ο οποίος έδωσε σε ένα από τα λαμπρά δοκίμιά του τον τίτλο: «Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas» («Αυτό που βλέπουμε και αυτό που δεν βλέπουμε»). Για να κατανοήσουμε τη λειτουργία ενός οικονομικού συστήματος, δεν πρέπει να ασχολούμαστε μόνο με όσα είναι ορατά, αλλά πρέπει επίσης να στρέφουμε την προσοχή μας σε όσα δεν μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτά. Για παράδειγμα, μια εντολή που δίνει ένα αφεντικό σε έναν νεαρό βοηθό γραφείου μπορεί να την ακούσει οποιοσδήποτε βρίσκεται στο δωμάτιο. Εκείνο που δεν μπορεί να ακουστεί είναι οι εντολές που δίνουν στο αφεντικό οι πελάτες του.

II.

Γεγονός είναι ότι, υπό το καπιταλιστικό σύστημα, τα τελικά αφεντικά είναι οι καταναλωτές. Κυρίαρχο δεν είναι το κράτος · κυρίαρχος είναι ο λαός. Και η απόδειξη ότι ο λαός είναι κυρίαρχος επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να φέρονται ανόητα. Αυτό είναι το προνόμιο του κυρίαρχου. Έχει το δικαίωμα να κάνει λάθη · κανείς δεν μπορεί να τον εμποδίσει να τα κάνει, αλλά βεβαίως πρέπει να πληρώνει για τα λάθη του. Όταν λέμε ότι ο καταναλωτής έχει την υπέρτατη εξουσία ή ότι ο καταναλωτής είναι κυρίαρχος, δεν λέμε ότι είναι αλάνθαστος, ότι είναι ένας άνθρωπος που γνωρίζει πάντοτε τι θα ήταν καλύτερο για τον ίδιο. Οι καταναλωτές πολύ συχνά αγοράζουν ή

καταναλώνουν πράγματα που δεν θα έπρεπε να αγοράζουν ή να καταναλώνουν.

Είναι, όμως, εσφαλμένη η αντίληψη ότι μια καπιταλιστική μορφή διακυβέρνησης μπορεί να εμποδίζει τους ανθρώπους να βλάπτουν τον εαυτό τους ελέγχοντας την κατανάλωσή τους. Η ιδέα του κράτους ως πατρικής εξουσίας, ως κηδεμόνα όλων, είναι η ιδέα όσων υποστηρίζουν τον σοσιαλισμό. Στις United States, πριν από μερικά χρόνια, η κυβέρνηση επιχείρησε αυτό που ονομάστηκε «ευγενές πείραμα». Αυτό το ευγενές πείραμα ήταν ένας νόμος που καθιστούσε παράνομη την αγορά ή την πώληση οινοπνευματωδών ποτών. Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι πολλοί άνθρωποι πίνουν υπερβολικό μπράντι και ούισκι και ότι μπορεί έτσι να βλάπτουν τον εαυτό τους. Ορισμένες αρχές στις Ηνωμένες Πολιτείες αντιτίθενται ακόμη και στο κάπνισμα. Ασφαλώς υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που καπνίζουν υπερβολικά και που καπνίζουν παρότι θα ήταν καλύτερο για αυτούς να μην καπνίζουν. Αυτό εγείρει ένα ερώτημα που υπερβαίνει κατά πολύ την οικονομική συζήτηση: δείχνει τι πραγματικά σημαίνει ελευθερία.

Ας δεχθούμε ότι είναι καλό να εμποδίζουμε τους ανθρώπους να βλάπτουν τον εαυτό τους πίνοντας ή καπνίζοντας υπερβολικά. Μόλις, όμως, το παραδεχθείτε αυτό, άλλοι θα πουν: είναι το σώμα το παν; Δεν είναι πολύ σημαντικότερος ο νους του ανθρώπου; Δεν είναι ο νους του ανθρώπου το πραγματικό ανθρώπινο χάρισμα, η πραγματική ανθρώπινη ιδιότητα; Αν δώσετε στην κυβέρνηση το δικαίωμα να καθορίζει τι καταναλώνει το ανθρώπινο σώμα, να καθορίζει αν πρέπει κανείς να καπνίζει ή να μην καπνίζει, να πίνει ή να μην πίνει, δεν μπορείτε να δώσετε καμία πειστική απάντηση σε όσους λένε: «Σημαντικότερα από το σώμα είναι ο νους και η ψυχή, και ο άνθρωπος βλάπτει πολύ περισσότερο τον εαυτό του διαβάζοντας κακά βιβλία, ακούγοντας κακή

μουσική και βλέποντας κακές ταινίες. Επομένως, είναι καθήκον της κυβέρνησης να εμποδίζει τους ανθρώπους να διαπράττουν αυτά τα σφάλματα».

Και, όπως γνωρίζετε, επί πολλές εκατοντάδες χρόνια οι κυβερνήσεις και οι αρχές πίστευαν ότι αυτό ήταν πράγματι καθήκον τους. Ούτε συνέβαινε αυτό μόνο σε πολύ μακρινές εποχές· πριν από λίγο καιρό υπήρχε στη Γερμανία μια κυβέρνηση που θεωρούσε κυβερνητικό καθήκον τη διάκριση ανάμεσα στους καλούς και στους κακούς πίνακες ζωγραφικής — πράγμα που, βεβαίως, σήμαινε καλούς και κακούς από τη σκοπιά ενός ανθρώπου που, στα νιάτα του, είχε αποτύχει στις εισαγωγικές εξετάσεις της Ακαδημίας Καλών Τεχνών στη Βιέννη· καλούς και κακούς από τη σκοπιά ενός ζωγράφου εικονογραφημένων καρτ ποστάλ, του Αδόλφου Χίτλερ. Και κατέστη παράνομο να εκφράζουν οι άνθρωποι απόψεις για την τέχνη και τη ζωγραφική διαφορετικές από τις δικές του, από εκείνες του υπέρτατου Führer.

Από τη στιγμή που αρχίζετε να παραδέχεστε ότι είναι καθήκον της κυβέρνησης να ελέγχει την κατανάλωση αλκοόλ εκ μέρους σας, τι μπορείτε να απαντήσετε σε όσους λένε ότι ο έλεγχος των βιβλίων και των ιδεών είναι πολύ σημαντικότερος;

Ελευθερία σημαίνει πραγματικά την ελευθερία να κάνει κανείς λάθη. Αυτό πρέπει να το αντιληφθούμε. Μπορεί να επικρίνουμε δριμύτατα τον τρόπο με τον οποίο οι συμπολίτες μας ζοδεύουν τα χρήματά τους και ζουν τη ζωή τους. Μπορεί να πιστεύουμε ότι όσα κάνουν είναι απολύτως ανόητα και κακά· σε μια ελεύθερη κοινωνία, όμως, υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να εκφράζουν τις απόψεις τους για το πώς θα έπρεπε οι συμπολίτες τους να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους. Μπορούν να γράφουν βιβλία· μπορούν να γράφουν άρθρα· μπορούν να εκφωνούν ομιλίες· μπορούν ακόμη και να κηρύττουν στις

γωνίες των δρόμων, αν το επιθυμούν — και το κάνουν σε πολλές χώρες. Δεν πρέπει, όμως, να προσπαθούν να αστυνομεύουν τους άλλους για να τους εμποδίζουν να κάνουν ορισμένα πράγματα, απλώς και μόνο επειδή οι ίδιοι δεν θέλουν να έχουν οι άλλοι την ελευθερία να τα κάνουν.

III.

Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα στη δουλεία και στην ελευθερία. Ο δούλος πρέπει να κάνει ό,τι τον διατάζει ο ανώτερός του · ο ελεύθερος πολίτης, όμως — και αυτό σημαίνει ελευθερία —, είναι σε θέση να επιλέγει τον δικό του τρόπο ζωής. Ασφαλώς, ορισμένοι άνθρωποι μπορούν να καταχρώνται αυτό το καπιταλιστικό σύστημα, και πράγματι το καταχρώνται. Είναι ασφαλώς δυνατόν να γίνονται πράγματα που δεν θα έπρεπε να γίνονται. Αν, όμως, αυτά τα πράγματα εγκρίνονται από την πλειονότητα των ανθρώπων, εκείνος που τα αποδοκιμάζει έχει πάντοτε τη δυνατότητα να προσπαθήσει να αλλάξει τη γνώμη των συμπολιτών του. Μπορεί να προσπαθήσει να τους μεταπείσει, να τους πείσει, αλλά δεν επιτρέπεται να προσπαθήσει να τους εξαναγκάσει χρησιμοποιώντας την εξουσία, την αστυνομική εξουσία του κράτους.

Στην οικονομία της αγοράς, ο καθένας υπηρετεί τους συμπολίτες του υπηρετώντας τον εαυτό του. Αυτό είχαν κατά νου οι φιλελεύθεροι συγγραφείς του δέκατου όγδοου αιώνα όταν μιλούσαν για την αρμονία των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων όλων των ομάδων και όλων των ατόμων του πληθυσμού. Και σε αυτή τη διδασκαλία της αρμονίας των συμφερόντων αντιτάχθηκαν οι σοσιαλιστές. Μιλούσαν για μια «ασυμφιλίωτη σύγκρουση συμφερόντων» ανάμεσα σε διάφορες ομάδες.

Τι σημαίνει αυτό; Όταν ο Karl Marx — στο πρώτο κεφάλαιο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, εκείνου του μικρού φυλλαδίου που εγκαινίασε το σοσιαλιστικό κίνημα — ισχυρίστηκε ότι υπήρχε μια ασυμφιλίωτη

σύγκρουση ανάμεσα στις τάξεις, δεν μπορούσε να τεκμηριώσει τη θέση του με κανένα άλλο παράδειγμα πέρα από όσα αντλούσε από τις συνθήκες της προκαπιταλιστικής κοινωνίας. Στις προκαπιταλιστικές εποχές, η κοινωνία ήταν διαιρεμένη σε ομάδες με κληρονομικά καθορισμένη κοινωνική θέση, οι οποίες στην India ονομάζονται «κάστες». Σε μια κοινωνία νομοκατεστημένων τάξεων, ένας άνθρωπος δεν γεννιόταν, για παράδειγμα, Γάλλος · γεννιόταν μέλος της γαλλικής αριστοκρατίας ή της γαλλικής αστικής τάξης ή της γαλλικής αγροτιάς. Κατά το μεγαλύτερο μέρος του Μεσαίωνα ήταν απλώς δουλοπάροικος. Και η δουλοπαροικία στη Γαλλία δεν εξαφανίστηκε πλήρως παρά μετά την Αμερικανική Επανάσταση. Σε άλλα μέρη της Ευρώπης εξαφανίστηκε ακόμη αργότερα.

Η χειρότερη, όμως, μορφή με την οποία υπήρξε η δουλοπαροικία — και εξακολούθησε να υπάρχει ακόμη και μετά την κατάργηση της δουλείας — απαντούσε στις υπερπόντιες βρετανικές αποικίες. Το άτομο κληρονομούσε την κοινωνική του θέση από τους γονείς του και τη διατηρούσε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Τη μεταβίβαζε στα παιδιά του. Κάθε ομάδα είχε προνόμια και μειονεκτήματα. Οι ανώτατες ομάδες είχαν μόνο προνόμια, οι κατώτατες μόνο μειονεκτήματα. Και δεν υπήρχε τρόπος να απαλλαγεί ένας άνθρωπος από τα νομικά μειονεκτήματα που του επέβαλλε η κοινωνική του θέση, παρά μόνο διεξάγοντας πολιτικό αγώνα εναντίον των άλλων τάξεων. Υπό τέτοιες συνθήκες, θα μπορούσε κανείς να πει ότι υπήρχε μια «ασυμφιλίωτη σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα στους ιδιοκτήτες δούλων και στους δούλους», διότι αυτό που ήθελαν οι δούλοι ήταν να απαλλαγούν από τη δουλεία τους, από την ιδιότητά τους ως δούλων. Αυτό, όμως, σήμαινε απώλεια για τους ιδιοκτήτες. Επομένως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αναγκαστικά υπήρχε αυτή η ασυμφιλίωτη σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα στα μέλη των διαφόρων τάξεων.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι σε εκείνες τις εποχές — κατά τις οποίες οι κοινωνίες νομοκατεστημένων τάξεων επικρατούσαν στην Ευρώπη, καθώς και στις αποικίες που ίδρυσαν αργότερα οι Ευρωπαίοι στην Αμερική — οι άνθρωποι δεν θεωρούσαν ότι συνδέονταν με κάποιον ιδιαίτερο τρόπο με τις άλλες τάξεις του δικού τους έθνους· αισθάνονταν πολύ μεγαλύτερη ενότητα με τα μέλη της δικής τους τάξης σε άλλες χώρες. Ένας Γάλλος αριστοκράτης δεν θεωρούσε συμπολίτες του τους Γάλλους των κατώτερων τάξεων· ήταν ο «όχλος», τον οποίο αντιπαθούσε. Θεωρούσε ίσους του μόνο τους αριστοκράτες άλλων χωρών — της Ιταλίας, της Αγγλίας και της Γερμανίας, για παράδειγμα.

Το πιο ορατό αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν το γεγονός ότι οι αριστοκράτες σε ολόκληρη την Ευρώπη χρησιμοποιούσαν την ίδια γλώσσα. Και αυτή η γλώσσα ήταν τα γαλλικά, μια γλώσσα που, εκτός της Γαλλίας, δεν την κατανοούσαν άλλες ομάδες του πληθυσμού. Οι μεσαίες τάξεις — η αστική τάξη — είχαν τη δική τους γλώσσα, ενώ οι κατώτερες τάξεις — η αγροτιά — χρησιμοποιούσαν τοπικές διαλέκτους, τις οποίες πολύ συχνά δεν κατανοούσαν άλλες ομάδες του πληθυσμού. Το ίδιο ίσχυε και για τον τρόπο με τον οποίο ντύνονταν οι άνθρωποι. Όταν ταξίδευε κανείς το 1750 από τη μία χώρα στην άλλη, διαπίστωνε ότι οι ανώτερες τάξεις, οι αριστοκράτες, ντύνονταν συνήθως με τον ίδιο τρόπο σε ολόκληρη την Ευρώπη, ενώ οι κατώτερες τάξεις ντύνονταν διαφορετικά. Όταν συναντούσε κανείς κάποιον στον δρόμο, μπορούσε να δει αμέσως — από τον τρόπο που ήταν ντυμένος — σε ποια τάξη, σε ποια κοινωνική βαθμίδα ανήκε.

Είναι δύσκολο να φανταστούμε πόσο διαφορετικές ήταν αυτές οι συνθήκες από τις σημερινές. Όταν έρχομαι από τις Ηνωμένες Πολιτείες στην Αργεντινή και βλέπω έναν άνθρωπο στον δρόμο, δεν μπορώ να γνωρίζω ποια είναι η κοινωνική του θέση. Υποθέτω μόνο ότι είναι

πολίτης της Αργεντινής και ότι δεν ανήκει σε κάποια ομάδα που υπόκειται σε νομικούς περιορισμούς. Αυτό είναι ένα από όσα επέφερε ο καπιταλισμός. Βεβαίως, υπάρχουν διαφορές και μέσα στον καπιταλισμό. Υπάρχουν διαφορές πλούτου, τις οποίες οι μαρξιστές θεωρούν εσφαλμένα ισοδύναμες με τις παλαιές διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους ανθρώπους στην κοινωνία των νομοκατεστημένων τάξεων.

IV.

Οι διαφορές μέσα σε μια καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι ίδιες με εκείνες που υπάρχουν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Στον Μεσαίωνα — και σε πολλές χώρες ακόμη και πολύ αργότερα — μια οικογένεια μπορούσε να είναι αριστοκρατική και να κατέχει μεγάλο πλούτο, μπορούσε να είναι οικογένεια δουκών επί εκατοντάδες και εκατοντάδες χρόνια, ανεξάρτητα από τις ικανότητες, τα χαρίσματα, τον χαρακτήρα ή τα ήθη της. Υπό τις σύγχρονες καπιταλιστικές συνθήκες, όμως, υπάρχει αυτό που οι κοινωνιολόγοι έχουν περιγράψει με τον τεχνικό όρο «κοινωνική κινητικότητα». Η αρχή λειτουργίας αυτής της κοινωνικής κινητικότητας, σύμφωνα με τον Ιταλό κοινωνιολόγο και οικονομολόγο Vilfredo Pareto, είναι η «la circulation des élites» — η κυκλοφορία των ελίτ. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν πάντοτε άνθρωποι που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας, που είναι πλούσιοι, που έχουν πολιτική σημασία, αλλά αυτοί οι άνθρωποι — αυτές οι ελίτ — αλλάζουν διαρκώς.

Αυτό ισχύει απολύτως σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Δεν ίσχυε σε μια προκαπιταλιστική κοινωνία νομοκατεστημένων τάξεων. Οι οικογένειες που θεωρούνταν οι μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες της Europe παραμένουν και σήμερα οι ίδιες οικογένειες ή, ας πούμε, είναι απόγονοι οικογενειών που κατείχαν πρωτεύουσα θέση στην Ευρώπη

πριν από 800 ή 1000 ή και περισσότερα χρόνια. Οι Carpetians του οίκου Bourbon — που κυβέρνησαν εδώ, στην Αργεντινή, για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα — ήταν βασιλικός οίκος ήδη από τον δέκατο αιώνα. Αυτοί οι βασιλείς κυβερνούσαν την επικράτεια που είναι σήμερα γνωστή ως Ile-de-France, επεκτείνοντας την κυριαρχία τους από γενιά σε γενιά. Σε μια καπιταλιστική κοινωνία, όμως, υπάρχει συνεχής κινητικότητα — φτωχοί άνθρωποι γίνονται πλούσιοι και οι απόγονοι αυτών των πλουσίων χάνουν τον πλούτο τους και γίνονται φτωχοί.

Σήμερα είδα σε ένα βιβλιοπωλείο, σε έναν από τους κεντρικούς δρόμους του Buenos Aires, τη βιογραφία ενός επιχειρηματία τόσο επιφανούς, τόσο σημαντικού, τόσο χαρακτηριστικού εκπροσώπου των μεγάλων επιχειρήσεων στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα, ώστε ακόμη και σε αυτή τη χώρα, μακριά από την Ευρώπη, το βιβλιοπωλείο διέθετε αντίτυπα της βιογραφίας του. Τυχαίνει να γνωρίζω τον εγγονό αυτού του ανθρώπου. Έχει το ίδιο όνομα με τον παππού του και εξακολουθεί να δικαιούται να φέρει τον τίτλο ευγενείας που είχε λάβει πριν από ογδόντα χρόνια ο παππούς του — ο οποίος είχε ξεκινήσει ως σιδεράς. Σήμερα αυτός ο εγγονός είναι ένας φτωχός φωτογράφος στη Νέα Υόρκη.

Άλλοι άνθρωποι, που ήταν φτωχοί την εποχή κατά την οποία ο παππούς αυτού του φωτογράφου γινόταν ένας από τους μεγαλύτερους βιομηχάνους της Ευρώπης, είναι σήμερα μεγιστάνες της βιομηχανίας. Ο καθένας είναι ελεύθερος να αλλάξει την κοινωνική του θέση. Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα στο σύστημα των νομοκατεστημένων τάξεων και στο καπιταλιστικό σύστημα οικονομικής ελευθερίας, στο οποίο ο καθένας έχει μόνο τον εαυτό του να κατηγορήσει αν δεν φτάσει στη θέση στην οποία επιθυμεί να φτάσει.

Ο πιο διάσημος βιομήχανος του εικοστού αιώνα μέχρι σήμερα είναι ο Henry Ford. Ξεκίνησε με μερικές εκατοντάδες δολάρια που είχε δανειστεί από τους φίλους του και, μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, δημιούργησε μία από τις σημαντικότερες μεγάλες επιχειρήσεις του κόσμου. Και μπορεί κανείς να ανακαλύπτει καθημερινά εκατοντάδες τέτοιες περιπτώσεις.

Κάθε μέρα, η εφημερίδα New York Times δημοσιεύει εκτενείς νεκρολογίες. Αν διαβάσετε αυτές τις βιογραφίες, μπορεί να συναντήσετε το όνομα ενός επιφανούς επιχειρηματία που ξεκίνησε πουλώντας εφημερίδες στις γωνίες των δρόμων της New York. Ή ξεκίνησε ως νεαρός βοηθός γραφείου και, όταν πέθανε, ήταν πρόεδρος της ίδιας τραπεζικής επιχείρησης στην οποία είχε αρχίσει από την κατώτατη βαθμίδα. Βεβαίως, δεν μπορούν όλοι οι άνθρωποι να φτάσουν σε αυτές τις θέσεις. Ούτε θέλουν όλοι να φτάσουν σε αυτές. Υπάρχουν άνθρωποι που ενδιαφέρονται περισσότερο για άλλα ζητήματα και, για αυτούς, είναι σήμερα ανοιχτοί άλλοι δρόμοι, οι οποίοι δεν ήταν ανοιχτοί την εποχή της φεουδαρχικής κοινωνίας, στις εποχές της κοινωνίας των νομοκατεστημένων τάξεων.

V

Το σοσιαλιστικό σύστημα, όμως, απαγορεύει αυτή τη θεμελιώδη ελευθερία να επιλέγει κανείς τη δική του σταδιοδρομία. Υπό σοσιαλιστικές συνθήκες, υπάρχει μόνο μία οικονομική αρχή, και αυτή έχει το δικαίωμα να καθορίζει όλα τα ζητήματα που αφορούν την παραγωγή.

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εποχής μας είναι ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν πολλά ονόματα για το ίδιο πράγμα. Ένα συνώνυμο του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού είναι ο «σχεδιασμός».

Όταν οι άνθρωποι μιλούν για «σχεδιασμό», εννοούν, βεβαίως, τον κεντρικό σχεδιασμό, δηλαδή ένα σχέδιο καταρτισμένο από την κυβέρνηση — ένα σχέδιο που εμποδίζει οποιονδήποτε άλλον, εκτός από την κυβέρνηση, να σχεδιάζει.

Μια Βρετανίδα κυρία, η οποία είναι επίσης μέλος της Άνω Βουλής, έγραφε ένα βιβλίο με τίτλο *Σχέδιο ή κανένα σχέδιο*, ένα βιβλίο που έγινε αρκετά δημοφιλές σε ολόκληρο τον κόσμο. Τι σημαίνει ο τίτλος του βιβλίου της; Όταν λέει «σχέδιο», εννοεί μόνο το είδος σχεδίου που οραματίστηκαν ο Lenin, ο Stalin και οι διάδοχοί τους, το είδος που διέπει όλες τις δραστηριότητες όλων των ανθρώπων ενός έθνους. Επομένως, αυτή η κυρία εννοεί ένα κεντρικό σχέδιο που αποκλείει όλα τα προσωπικά σχέδια που μπορεί να έχουν τα άτομα. Ο τίτλος της, *Σχέδιο ή κανένα σχέδιο*, είναι συνεπώς μια πλάνη, μια εξαπάτηση· η επιλογή δεν είναι ανάμεσα σε ένα κεντρικό σχέδιο και στην απουσία σχεδίου, αλλά ανάμεσα στο συνολικό σχέδιο μιας κεντρικής κυβερνητικής αρχής και στην ελευθερία των ατόμων να καταρτίζουν τα δικά τους σχέδια, να κάνουν τον δικό τους σχεδιασμό. Το άτομο σχεδιάζει τη ζωή του κάθε μέρα, αλλάζοντας τα καθημερινά του σχέδια όποτε το θελήσει.

Ο ελεύθερος άνθρωπος σχεδιάζει καθημερινά για τις ανάγκες του· λέει, για παράδειγμα: «Χθες σχεδίαζα να εργαστώ όλη μου τη ζωή στην Cordoba». Τώρα μαθαίνει ότι υπάρχουν καλύτερες συνθήκες στο Buenos Aires και αλλάζει τα σχέδιά του, λέγοντας: «Αντί να εργαστώ στην Cordoba, θέλω να πάω στο Buenos Aires». Και αυτό σημαίνει ελευθερία. Μπορεί να σφάλλει· μπορεί η μετάβασή του στο Buenos Aires να αποδειχθεί λάθος. Οι συνθήκες ίσως να ήταν καλύτερες για αυτόν στην Cordoba, αλλά τα σχέδιά του τα κατήρτισε ο ίδιος.

Υπό τον κυβερνητικό σχεδιασμό, είναι σαν στρατιώτης σε έναν στρατό. Ο στρατιώτης δεν έχει το δικαίωμα να επιλέξει τη φρουρά του,

να επιλέξει τον τόπο όπου θα υπηρετήσει. Πρέπει να υπακούει στις διαταγές. Και το σοσιαλιστικό σύστημα — όπως γνώριζαν και παραδέχονταν ο Karl Marx, ο Lenin και όλοι οι σοσιαλιστές ηγέτες — είναι η μεταφορά της στρατιωτικής διοίκησης σε ολόκληρο το σύστημα παραγωγής. Ο Marx μιλούσε για «βιομηχανικούς στρατούς» και ο Lenin ζητούσε «την οργάνωση των πάντων — του ταχυδρομείου, του εργοστασίου και των άλλων βιομηχανιών — σύμφωνα με το πρότυπο του στρατού».

Επομένως, στο σοσιαλιστικό σύστημα τα πάντα εξαρτώνται από τη σοφία, τις ικανότητες και τα χαρίσματα των ανθρώπων που συγκροτούν την ανώτατη αρχή. Ό,τι δεν γνωρίζει ο υπέρτατος δικτάτορας — ή η επιτροπή του — δεν λαμβάνεται υπόψη. Όμως τη γνώση που έχει συσσωρεύσει η ανθρωπότητα στη μακρά ιστορία της δεν την κατέχει ο καθένας· έχουμε συσσωρεύσει ανά τους αιώνες τόσο τεράστιο όγκο επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων, ώστε είναι ανθρωπίνως αδύνατον να τα γνωρίζει όλα αυτά ένα άτομο, ακόμη και αν είναι εξαιρετικά χαρισματικό.

Και οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί, είναι άνισοι. Πάντοτε θα είναι. Υπάρχουν άνθρωποι που είναι περισσότερο προικισμένοι σε έναν τομέα και λιγότερο σε έναν άλλο. Και υπάρχουν άνθρωποι που έχουν το χάρισμα να βρίσκουν νέους δρόμους, να αλλάζουν την κατεύθυνση της γνώσης. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες, η τεχνολογική και η οικονομική πρόοδος επιτυγχάνονται μέσω τέτοιων ανθρώπων. Αν ένας άνθρωπος έχει μια ιδέα, θα προσπαθήσει να βρει μερικούς ανθρώπους αρκετά ευφυείς ώστε να αντιληφθούν την αξία της. Ορισμένοι κεφαλαιούχοι, που τολμούν να κοιτάζουν στο μέλλον και αντιλαμβάνονται τις πιθανές συνέπειες μιας τέτοιας ιδέας, θα αρχίσουν να την εφαρμόζουν. Άλλοι μπορεί αρχικά να πουν: «Είναι ανόητοι»· θα πάψουν, όμως, να το λένε

όταν διαπιστώσουν ότι αυτή η επιχείρηση, την οποία χαρακτήριζαν ανόητη, ευημερεί και ότι οι άνθρωποι αγοράζουν ευχαρίστως τα προϊόντα της.

Υπό το μαρξιστικό σύστημα, αντιθέτως, πρέπει πρώτα να πειστεί το ανώτατο κυβερνητικό όργανο για την αξία μιας τέτοιας ιδέας, προτού καταστεί δυνατόν να προωθηθεί και να αναπτυχθεί. Αυτό μπορεί να είναι πολύ δύσκολο, διότι μόνο η ομάδα των ανθρώπων που βρίσκεται στην κορυφή — ή ο ίδιος ο υπέρτατος δικτάτορας — έχει την εξουσία να λαμβάνει αποφάσεις. Και αν αυτοί οι άνθρωποι — από οκνηρία ή λόγω προχωρημένης ηλικίας ή επειδή δεν είναι ιδιαίτερα ευφυείς και μορφωμένοι — αδυνατούν να συλλάβουν τη σημασία της νέας ιδέας, τότε το νέο εγχείρημα δεν θα αναληφθεί.

Μπορούμε να σκεφτούμε παραδείγματα από τη στρατιωτική ιστορία. Ο Napoleon ήταν ασφαλώς ιδιοφυΐα στα στρατιωτικά ζητήματα· είχε, όμως, ένα σοβαρό πρόβλημα, και η αδυναμία του να το λύσει οδήγησε τελικά στην ήττα του και στην εξορία του στη μοναξιά της St. Helena. Το πρόβλημα του Napoleon ήταν: «Πώς να κατακτήσω την Αγγλία;» Για να το κάνει, χρειαζόταν έναν στόλο που θα διέσχιζε το English Channel (Στενό της Μάγχης), και υπήρχαν άνθρωποι που του έλεγαν ότι είχαν έναν τρόπο να πραγματοποιήσουν αυτόν τον διάπλου, άνθρωποι που — σε μια εποχή ιστιοφόρων — είχαν συλλάβει τη νέα ιδέα των ατμόπλοιων. Ο Napoleon, όμως, δεν κατάλαβε την πρότασή τους.

Υπήρχε επίσης το Generalstab της Γερμανίας, το περίφημο γερμανικό γενικό επιτελείο. Πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, θεωρούνταν παγκοσμίως ανυπέρβλητο ως προς τη στρατιωτική του σοφία. Ανάλογη φήμη είχε το επιτελείο του στρατηγού Foch στη Γαλλία. Όμως ούτε οι Γερμανοί ούτε οι Γάλλοι — οι οποίοι, υπό την ηγεσία του

στρατηγού Foch, νίκησαν αργότερα τους Γερμανούς — αντιλήφθηκαν τη σημασία της αεροπορίας για στρατιωτικούς σκοπούς. Το γερμανικό γενικό επιτελείο έλεγε: «Η αεροπορία είναι απλώς για διασκέδαση · οι πτήσεις είναι καλές για αργόσχολους. Από στρατιωτική άποψη, μόνο τα Zeppelin έχουν σημασία», και το γαλλικό γενικό επιτελείο είχε την ίδια γνώμη.

Αργότερα, κατά την περίοδο ανάμεσα στον Πρώτο και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρχε στις Ηνωμένες Πολιτείες ένας στρατηγός που ήταν πεπεισμένος ότι η αεροπορία θα είχε πολύ μεγάλη σημασία στον επόμενο πόλεμο. Όλοι, όμως, οι άλλοι ειδικοί στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν εναντίον του. Δεν μπορούσε να τους πείσει. Αν πρέπει να πείσετε μια ομάδα ανθρώπων που δεν εξαρτώνται άμεσα από την επίλυση ενός προβλήματος, δεν θα τα καταφέρετε ποτέ. Αυτό ισχύει και για μη οικονομικά προβλήματα.

Υπήρξαν ζωγράφοι, ποιητές, συγγραφείς και συνθέτες που παραπονιούνταν ότι το κοινό δεν αναγνώριζε το έργο τους και τους καταδίκασε να παραμένουν φτωχοί. Ασφαλώς, το κοινό μπορεί να είχε κακή κρίση · όταν, όμως, αυτοί οι καλλιτέχνες έλεγαν: «Το κράτος οφείλει να στηρίζει τους μεγάλους καλλιτέχνες, ζωγράφους και συγγραφείς», έσφαλλαν σοβαρά. Σε ποιον θα έπρεπε να αναθέσει το κράτος να αποφασίσει αν ένας πρωτοεμφανιζόμενος είναι πράγματι μεγάλος ζωγράφος ή όχι; Θα έπρεπε να βασιστεί στην κρίση των κριτικών και των καθηγητών ιστορίας της τέχνης, οι οποίοι στρέφονται πάντοτε προς το παρελθόν, αλλά πολύ σπάνια έχουν δείξει το χάρισμα να ανακαλύπτουν μια νέα ιδιοφυΐα. Αυτή είναι η μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε ένα σύστημα «σχεδιασμού» και σε ένα σύστημα στο οποίο ο καθένας μπορεί να σχεδιάζει και να ενεργεί για τον εαυτό του.

Είναι αλήθεια, βεβαίως, ότι μεγάλοι ζωγράφοι και μεγάλοι συγγραφείς αναγκάστηκαν συχνά να υπομείνουν μεγάλες στερήσεις. Μπορεί να επιτύγχαναν στην τέχνη τους, αλλά όχι πάντοτε και στο να κερδίζουν χρήματα. Ο van Gogh ήταν ασφαλώς μεγάλος ζωγράφος. Υπέστη αφόρητες στερήσεις και, τελικά, όταν ήταν τριάντα επτά ετών, αυτοκτόνησε. Σε ολόκληρη τη ζωή του πούλησε μόνο έναν πίνακα, και ο αγοραστής ήταν ο ξάδελφός του. Πέρα από αυτή τη μία πώληση, ζούσε με τα χρήματα του αδελφού του, ο οποίος δεν ήταν ούτε καλλιτέχνης ούτε ζωγράφος. Ο αδελφός του van Gogh, όμως, κατανοούσε τις ανάγκες ενός ζωγράφου. Σήμερα δεν μπορείτε να αγοράσετε έναν πίνακα του van Gogh για λιγότερα από εκατό ή διακόσιες χιλιάδες δολάρια.

Υπό ένα σοσιαλιστικό σύστημα, η μοίρα του van Gogh θα μπορούσε να ήταν διαφορετική. Κάποιος κρατικός αξιωματούχος θα ρωτούσε μερικούς γνωστούς ζωγράφους — τους οποίους ο van Gogh ασφαλώς δεν θα θεωρούσε καν καλλιτέχνες — αν αυτός ο νεαρός, μισότρελος ή εντελώς τρελός, ήταν πράγματι ζωγράφος άξιος υποστήριξης. Και εκείνοι, χωρίς αμφιβολία, θα απαντούσαν: «Όχι, δεν είναι ζωγράφος · δεν είναι καλλιτέχνης · είναι απλώς ένας άνθρωπος που σπαταλά χρώματα» · και θα τον έστελναν σε ένα εργοστάσιο γάλακτος ή σε ένα φρενοκομείο. Επομένως, όλος αυτός ο ενθουσιασμός υπέρ του σοσιαλισμού από τη νέα γενιά ζωγράφων, ποιητών, μουσικών, δημοσιογράφων και ηθοποιών βασίζεται σε μια πλάνη. Το αναφέρω επειδή αυτές οι ομάδες συγκαταλέγονται στους πιο φανατικούς υποστηρικτές της σοσιαλιστικής ιδέας.

VI.

Όταν πρόκειται για την επιλογή ανάμεσα στον σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό ως οικονομικό σύστημα, το πρόβλημα είναι κάπως διαφορετικό. Οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού δεν υποψιάστηκαν ποτέ ότι η σύγχρονη βιομηχανία και όλες οι λειτουργίες των σύγχρονων επιχειρήσεων βασίζονται στον υπολογισμό. Οι μηχανικοί δεν είναι καθόλου οι μόνοι που καταρτίζουν σχέδια βάσει υπολογισμών· το ίδιο πρέπει να κάνουν και οι επιχειρηματίες. Και όλοι οι υπολογισμοί των επιχειρηματιών βασίζονται στο γεγονός ότι, στην οικονομία της αγοράς, οι χρηματικές τιμές των αγαθών δεν πληροφορούν μόνο τον καταναλωτή, αλλά παρέχουν επίσης στους επιχειρηματίες ζωτικής σημασίας πληροφορίες για τους συντελεστές παραγωγής· η κύρια λειτουργία της αγοράς δεν είναι απλώς να καθορίζει το κόστος του τελευταίου σταδίου της διαδικασίας παραγωγής και μεταβίβασης των αγαθών στα χέρια του καταναλωτή, αλλά και το κόστος των σταδίων που οδηγούν σε αυτό. Ολόκληρο το σύστημα της αγοράς συνδέεται άρρηκτα με το γεγονός ότι υπάρχει ένας καταμερισμός της εργασίας που αποτελεί αντικείμενο νοητικού υπολογισμού ανάμεσα στους διάφορους επιχειρηματίες, οι οποίοι ανταγωνίζονται μεταξύ τους με τις προσφορές τους για τους συντελεστές παραγωγής — τις πρώτες ύλες, τις μηχανές, τα εργαλεία — και για τον ανθρώπινο συντελεστή παραγωγής, με τους μισθούς που καταβάλλονται για την εργασία. Αυτό το είδος υπολογισμού εκ μέρους του επιχειρηματία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τις τιμές που παρέχει η αγορά.

Την ίδια ακριβώς στιγμή που καταργείτε την αγορά — πράγμα που θα ήθελαν να κάνουν οι σοσιαλιστές — καθιστάτε άχρηστους όλους τους υπολογισμούς των μηχανικών και των τεχνολόγων. Οι τεχνολόγοι

μπορούν να σας προτείνουν πολυάριθμα σχέδια τα οποία, από την άποψη των φυσικών επιστημών, είναι εξίσου εφικτά · απαιτούνται, όμως, οι υπολογισμοί του επιχειρηματία που βασίζονται στην αγορά για να καταστεί σαφές ποιο από αυτά τα σχέδια είναι το πιο συμφέρον από οικονομική άποψη.

Το πρόβλημα που εξετάζω εδώ είναι το θεμελιώδες ζήτημα του οικονομικού υπολογισμού στον καπιταλισμό σε αντιδιαστολή προς τον σοσιαλισμό. Γεγονός είναι ότι ο οικονομικός υπολογισμός, και συνεπώς κάθε τεχνολογικός σχεδιασμός, είναι δυνατός μόνο αν υπάρχουν χρηματικές τιμές, όχι μόνο για τα καταναλωτικά αγαθά αλλά και για τους συντελεστές παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει αγορά για τις πρώτες ύλες, για όλα τα ημικατεργασμένα αγαθά, για όλα τα εργαλεία και τις μηχανές και για όλα τα είδη ανθρώπινης εργασίας και ανθρώπινων υπηρεσιών.

Όταν ανακαλύφθηκε αυτό το γεγονός, οι σοσιαλιστές δεν ήξεραν πώς να απαντήσουν. Επί 150 χρόνια έλεγαν: «Όλα τα κακά του κόσμου προέρχονται από το γεγονός ότι υπάρχουν αγορές και τιμές αγοράς. Θέλουμε να καταργήσουμε την αγορά και μαζί της, βεβαίως, την οικονομία της αγοράς, και να την αντικαταστήσουμε με ένα σύστημα χωρίς τιμές και χωρίς αγορές». Ήθελαν να καταργήσουν αυτό που ο Marx αποκαλούσε «εμπορευματικό χαρακτήρα» των εμπορευμάτων και της εργασίας.

Όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με αυτό το νέο πρόβλημα, οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού, μην έχοντας απάντηση, είπαν τελικά: «Δεν θα καταργήσουμε εντελώς την αγορά · θα προσποιηθούμε ότι υπάρχει αγορά · θα παίζουμε την αγορά, όπως τα παιδιά που παίζουν το σχολείο». Όλοι, όμως, γνωρίζουν ότι όταν τα παιδιά παίζουν το σχολείο,

δεν μαθαίνουν τίποτε. Είναι απλώς μια άσκηση, ένα παιχνίδι, και μπορείτε να «παίζετε» πολλά πράγματα.

Πρόκειται για ένα πολύ δύσκολο και περίπλοκο πρόβλημα και, για να το εξετάσει κανείς πλήρως, χρειάζεται λίγο περισσότερο χρόνο από όσο έχω εδώ στη διάθεσή μου. Το έχω εξηγήσει λεπτομερώς στα γραπτά μου. Σε έξι διαλέξεις δεν μπορώ να προχωρήσω σε ανάλυση όλων των πτυχών του. Γι' αυτό θέλω να σας συστήσω, αν σας ενδιαφέρει το θεμελιώδες πρόβλημα της αδυνατότητας υπολογισμού και σχεδιασμού υπό τον σοσιαλισμό, να διαβάσετε το βιβλίο μου *Ανθρώπινη δράση*, το οποίο διατίθεται σε εξαιρετική ισπανική μετάφραση.

Διαβάστε, όμως, και άλλα βιβλία, όπως το βιβλίο του Νορβηγού οικονομολόγου Trygve Hoff, ο οποίος έγραφε για τον οικονομικό υπολογισμό. Και αν δεν θέλετε να είστε μονόπλευροι, σας συνιστώ να διαβάσετε το ιδιαίτερα εκτιμώμενο σοσιαλιστικό βιβλίο για το θέμα αυτό του διακεκριμένου Πολωνού οικονομολόγου Oskar Lange, ο οποίος υπήρξε κάποτε καθηγητής σε αμερικανικό πανεπιστήμιο, κατόπιν έγινε πρεσβευτής της Poland και αργότερα επέστρεψε στην Πολωνία.

VIII.

Πιθανότατα θα με ρωτήσετε: «Και τι γίνεται με τη Ρωσία; Πώς αντιμετωπίζουν οι Ρώσοι αυτό το ζήτημα;» Αυτό αλλάζει το πρόβλημα. Οι Ρώσοι λειτουργούν το σοσιαλιστικό τους σύστημα μέσα σε έναν κόσμο στον οποίο υπάρχουν τιμές για όλους τους συντελεστές παραγωγής, για όλες τις πρώτες ύλες, για τα πάντα. Μπορούν, επομένως, να χρησιμοποιούν για τον σχεδιασμό τους τις τιμές του εξωτερικού, τις τιμές της παγκόσμιας αγοράς. Και επειδή υπάρχουν ορισμένες διαφορές ανάμεσα στις συνθήκες στη Ρωσία και σε εκείνες στις Ηνωμένες Πολιτείες, πολύ συχνά το αποτέλεσμα είναι ότι οι Ρώσοι

θεωρούν δικαιολογημένο και ενδεδειγμένο — από τη δική τους οικονομική σκοπιά — κάτι που οι Αμερικανοί δεν θα θεωρούσαν καθόλου οικονομικά δικαιολογημένο.

Το «σοβιετικό πείραμα», όπως ονομάστηκε, δεν αποδεικνύει τίποτε. Δεν μας λέει τίποτε για το θεμελιώδες πρόβλημα του σοσιαλισμού, το πρόβλημα του υπολογισμού. Δικαιούμαστε, όμως, να μιλούμε γι' αυτό ως πείραμα; Δεν πιστεύω ότι υπάρχει επιστημονικό πείραμα στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης και της οικονομικής επιστήμης. Δεν μπορείτε να διεξάγετε εργαστηριακά πειράματα στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης, διότι ένα επιστημονικό πείραμα απαιτεί να κάνετε το ίδιο πράγμα υπό διάφορες συνθήκες ή να διατηρείτε τις ίδιες συνθήκες, μεταβάλλοντας ίσως μόνο έναν παράγοντα. Για παράδειγμα, αν χορηγήσετε με ένεση ένα πειραματικό φάρμακο σε ένα ζώο που πάσχει από καρκίνο, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι η εξαφάνιση του καρκίνου. Μπορείτε να το δοκιμάσετε αυτό σε διάφορα ζώα του ίδιου είδους που πάσχουν από την ίδια κακοήθεια. Αν υποβάλετε ορισμένα από αυτά στη νέα θεραπευτική μέθοδο και δεν υποβάλετε τα υπόλοιπα, τότε μπορείτε να συγκρίνετε το αποτέλεσμα. Αυτό δεν μπορείτε να το κάνετε στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης. Δεν υπάρχουν εργαστηριακά πειράματα στην ανθρώπινη δράση.

Το λεγόμενο σοβιετικό «πείραμα» δείχνει απλώς ότι το βιοτικό επίπεδο είναι ασύγκριτα χαμηλότερο στη σοβιετική Ρωσία από ό,τι στη χώρα που θεωρείται από ολόκληρο τον κόσμο το κατεξοχήν υπόδειγμα καπιταλισμού: τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Βεβαίως, αν το πείτε αυτό σε έναν σοσιαλιστή, θα πει: «Τα πράγματα είναι θαυμάσια στη Ρωσία». Και του λέτε: «Μπορεί να είναι θαυμάσια, αλλά το μέσο βιοτικό επίπεδο είναι πολύ χαμηλότερο». Τότε θα απαντήσει: «Ναι, αλλά θυμηθείτε πόσο φρικτή ήταν η κατάσταση για

τους Ρώσους υπό τους τσάρους και πόσο φρικτό πόλεμο αναγκαστήκαμε να πολεμήσουμε».

Δεν θέλω να υπεισέλθω στη συζήτηση για το αν αυτή είναι ή δεν είναι ορθή εξήγηση· αν, όμως, αρνείστε ότι οι συνθήκες είναι ίδιες, αρνείστε ότι επρόκειτο για πείραμα. Πρέπει τότε να πείτε το εξής — που θα ήταν πολύ ορθότερο: «Ο σοσιαλισμός στη Ρωσία δεν επέφερε βελτίωση στις συνθήκες ζωής του μέσου ανθρώπου συγκρίσιμη με τη βελτίωση των συνθηκών, κατά την ίδια περίοδο, στις Ηνωμένες Πολιτείες».

Στις Ηνωμένες Πολιτείες ακούτε σχεδόν κάθε εβδομάδα για κάτι καινούργιο, για κάποια βελτίωση. Πρόκειται για βελτιώσεις που έχει δημιουργήσει η επιχειρηματική δραστηριότητα, επειδή χιλιάδες και χιλιάδες επιχειρηματίες προσπαθούν μέρα και νύχτα να βρουν κάποιο νέο προϊόν που να ικανοποιεί καλύτερα τον καταναλωτή ή να κοστίζει λιγότερο στην παραγωγή ή να είναι καλύτερο και λιγότερο δαπανηρό από τα υφιστάμενα προϊόντα. Δεν το κάνουν από αλτρουισμό· το κάνουν επειδή θέλουν να κερδίσουν χρήματα. Και το αποτέλεσμα είναι ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχει μια βελτίωση του βιοτικού επιπέδου σχεδόν θαυματουργή, σε σύγκριση με τις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από πενήντα ή εκατό χρόνια. Στη σοβιετική Ρωσία, όμως, όπου δεν υπάρχει ένα τέτοιο σύστημα, δεν υπάρχει συγκρίσιμη βελτίωση. Επομένως, όσοι μας λένε ότι πρέπει να υιοθετήσουμε το σοβιετικό σύστημα σφάλουν σοβαρά.

Υπάρχει και κάτι άλλο που πρέπει να αναφερθεί. Ο Αμερικανός καταναλωτής, το άτομο, είναι ταυτόχρονα αγοραστής και αφεντικό. Όταν βγαίνετε από ένα κατάστημα στην Αμερική, μπορεί να δείτε μια πινακίδα που λέει: «Σας ευχαριστούμε για την προτίμησή σας. Σας παρακαλούμε να μας επισκεφθείτε ξανά». Όταν, όμως, μπαίνετε σε ένα

κατάστημα σε μια ολοκληρωτική χώρα — είτε στη σημερινή Ρωσία είτε στη Γερμανία όπως ήταν υπό το καθεστώς του Hitler —, ο καταστηματοάρχης σάς λέει: «Πρέπει να ευγνωμονείτε τον μεγάλο ηγέτη που σας δίνει αυτό το πράγμα».

Στις σοσιαλιστικές χώρες, εκείνος που πρέπει να είναι ευγνώμων δεν είναι ο πωλητής · είναι ο αγοραστής. Ο πολίτης δεν είναι το αφεντικό · το αφεντικό είναι η Κεντρική Επιτροπή, η Κεντρική Υπηρεσία. Αυτές οι σοσιαλιστικές επιτροπές, οι ηγέτες και οι δικτάτορες έχουν την υπέρτατη εξουσία, και ο λαός πρέπει απλώς να τους υπακούει.

¹ Αργότερα, Centro de Estudios sobre la Libertad.

3η διάλεξη: Παρεμβατισμός

Μια περίφημη φράση, που παρατίθεται πολύ συχνά, λέει: «Καλύτερη κυβέρνηση είναι εκείνη που κυβερνά λιγότερο». Δεν πιστεύω ότι αυτή είναι μια ορθή περιγραφή των λειτουργιών μιας καλής κυβέρνησης. Το κράτος οφείλει να κάνει όλα εκείνα για τα οποία είναι αναγκαίο και για τα οποία θεσπίστηκε. Οφείλει να προστατεύει τα άτομα εντός της χώρας από τις βίαιες και δόλιες επιθέσεις των κακοποιών και να υπερασπίζεται τη χώρα από τους εξωτερικούς εχθρούς. Αυτές είναι οι λειτουργίες του κράτους μέσα σε ένα ελεύθερο σύστημα, μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς.

Υπό τον σοσιαλισμό, βεβαίως, το κράτος είναι ολοκληρωτικό και τίποτε δεν βρίσκεται έξω από τη σφαίρα δράσης και τη δικαιοδοσία του. Στην οικονομία της αγοράς, όμως, το κύριο έργο του κράτους είναι να προστατεύει την ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς από την απάτη ή τη βία που προέρχονται από το εσωτερικό ή το εξωτερικό της χώρας.

Όσοι δεν συμφωνούν με αυτόν τον ορισμό των λειτουργιών του κράτους μπορεί να πουν: «Αυτός ο άνθρωπος μισεί το κράτος». Τίποτε

δεν θα μπορούσε να απέχει περισσότερο από την αλήθεια. Αν έλεγα ότι η βενζίνη είναι ένα πολύ χρήσιμο υγρό, χρήσιμο για πολλούς σκοπούς, αλλά ότι, παρ' όλα αυτά, δεν θα έπινα βενζίνη, επειδή θεωρώ ότι αυτή δεν θα ήταν η σωστή χρήση της, δεν θα ήμουν εχθρός της βενζίνης ούτε θα τη μισούσα. Απλώς λέω ότι η βενζίνη είναι πολύ χρήσιμη για ορισμένους σκοπούς, αλλά ακατάλληλη για άλλους. Αν λέω ότι είναι καθήκον του κράτους να συλλαμβάνει δολοφόνους και άλλους εγκληματίες, αλλά όχι να λειτουργεί τους σιδηροδρόμους ή να δαπανά χρήματα για άχρηστα πράγματα, τότε δεν μισώ το κράτος όταν δηλώνω ότι είναι κατάλληλο να κάνει ορισμένα πράγματα, αλλά ακατάλληλο να κάνει άλλα.

Έχει υποστηριχθεί ότι, υπό τις σημερινές συνθήκες, δεν έχουμε πλέον ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Υπό τις σημερινές συνθήκες έχουμε κάτι που ονομάζεται «μικτή οικονομία». Και ως απόδειξη της «μικτής οικονομίας» μας προβάλλονται οι πολλές επιχειρήσεις που ανήκουν στο κράτος και λειτουργούν υπό τη διαχείρισή του. Η οικονομία είναι μικτή, λέγεται, επειδή σε πολλές χώρες υπάρχουν ορισμένες υπηρεσίες — όπως η τηλεφωνία, η τηλεγραφία και οι σιδηρόδρομοι — που ανήκουν στο κράτος και λειτουργούν υπό τη διαχείρισή του.

I.

Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι ορισμένοι από αυτούς τους οργανισμούς και τις επιχειρήσεις λειτουργούν υπό κρατική διαχείριση. Αυτό το γεγονός, όμως, από μόνο του δεν μεταβάλλει τον χαρακτήρα του οικονομικού μας συστήματος. Δεν σημαίνει καν ότι υπάρχει «λίγος σοσιαλισμός» μέσα στην κατά τα λοιπά μη σοσιαλιστική, ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Διότι το κράτος, όταν λειτουργεί αυτές τις επιχειρήσεις, υπόκειται στην κυριαρχία της αγοράς, πράγμα που σημαίνει ότι υπόκειται στην

κυριαρχία των καταναλωτών. Το κράτος — αν λειτουργεί, ας πούμε, ταχυδρομεία ή σιδηροδρόμους — πρέπει να προσλάβει ανθρώπους για να εργαστούν σε αυτές τις επιχειρήσεις. Πρέπει επίσης να αγοράσει τις πρώτες ύλες και τα άλλα πράγματα που είναι απαραίτητα για τη λειτουργία τους. Και, από την άλλη πλευρά, «πουλά» αυτές τις υπηρεσίες ή τα εμπορεύματα στο κοινό. Ωστόσο, μολονότι λειτουργεί αυτούς τους οργανισμούς χρησιμοποιώντας τις μεθόδους του ελεύθερου οικονομικού συστήματος, το αποτέλεσμα είναι, κατά κανόνα, έλλειμμα. Το κράτος, όμως, είναι σε θέση να χρηματοδοτεί ένα τέτοιο έλλειμμα — τουλάχιστον αυτό πιστεύουν τα μέλη της κυβέρνησης και του κυβερνώντος κόμματος.

Για έναν ιδιώτη, ασφαλώς, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η δυνατότητά του να λειτουργεί μια επιχείρηση με έλλειμμα είναι πολύ περιορισμένη. Αν το έλλειμμα δεν εξαλειφθεί πολύ σύντομα και αν η επιχείρηση δεν καταστεί κερδοφόρα — ή τουλάχιστον δεν δείξει ότι δεν συσσωρεύονται νέες ζημίες —, ο ιδιώτης πτωχεύει και η επιχείρηση πρέπει να παύσει να λειτουργεί.

Για το κράτος, όμως, οι συνθήκες είναι διαφορετικές. Το κράτος μπορεί να λειτουργεί με έλλειμμα, επειδή έχει την εξουσία να φορολογεί τους ανθρώπους. Και αν οι φορολογούμενοι είναι διατεθειμένοι να πληρώνουν υψηλότερους φόρους ώστε να μπορεί το κράτος να λειτουργεί μια επιχείρηση με ζημία — δηλαδή με λιγότερο αποδοτικό τρόπο από ό,τι θα τη λειτουργούσε ένας ιδιωτικός φορέας — και αν το κοινό αποδέχεται αυτή τη ζημία, τότε, βεβαίως, η επιχείρηση θα συνεχίσει να λειτουργεί.

Τα τελευταία χρόνια, στις περισσότερες χώρες, οι κυβερνήσεις αύξησαν τον αριθμό των εθνικοποιημένων οργανισμών και επιχειρήσεων σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα ελλείμματα έχουν υπερβεί κατά πολύ το ποσό

που θα μπορούσε να εισπραχθεί από τους πολίτες μέσω φόρων. Αυτό που συμβαίνει τότε δεν αποτελεί το αντικείμενο της σημερινής διάλεξης. Είναι ο πληθωρισμός, και θα ασχοληθώ με αυτόν αύριο. Το ανέφερα μόνο επειδή η μικτή οικονομία δεν πρέπει να συγχέεται με το πρόβλημα του παρεμβατισμού, για το οποίο θέλω να μιλήσω απόψε.

II.

Τι είναι ο παρεμβατισμός; Παρεμβατισμός σημαίνει ότι το κράτος δεν περιορίζει τη δραστηριότητά του στη διατήρηση της τάξης ή — όπως συνήθιζαν να λένε οι άνθρωποι πριν από εκατό χρόνια — στην «παραγωγή ασφάλειας». Παρεμβατισμός σημαίνει ότι το κράτος θέλει να κάνει περισσότερα. Θέλει να επεμβαίνει στα φαινόμενα της αγοράς.

Αν κάποιος αντιτείνει ότι το κράτος δεν θα έπρεπε να επεμβαίνει στην επιχειρηματική δραστηριότητα, πολύ συχνά λαμβάνει την απάντηση: «Μα το κράτος αναγκαστικά επεμβαίνει πάντοτε. Αν υπάρχουν αστυνομικοί στον δρόμο, το κράτος επεμβαίνει. Επεμβαίνει όταν ένας ληστής ληλατεί ένα κατάστημα ή εμποδίζει κάποιον να κλέψει ένα αυτοκίνητο». Όταν, όμως, εξετάζουμε τον παρεμβατισμό και ορίζουμε τι εννοούμε με αυτόν τον όρο, μιλούμε για την κρατική επέμβαση στην αγορά. (Το ότι αναμένεται από το κράτος και την αστυνομία να προστατεύουν τους πολίτες, στους οποίους περιλαμβάνονται οι επιχειρηματίες και, βεβαίως, οι εργαζόμενοί τους, από επιθέσεις κακοποιών του εσωτερικού ή του εξωτερικού αποτελεί πράγματι μια φυσιολογική και αναγκαία προσδοκία από κάθε κυβέρνηση. Μια τέτοια προστασία δεν αποτελεί παρέμβαση, διότι η μόνη θεμιτή λειτουργία του κράτους είναι, ακριβώς, η παραγωγή ασφάλειας.)

Όταν μιλούμε για παρεμβατισμό, έχουμε κατά νου την επιθυμία του κράτους να κάνει περισσότερα από το να αποτρέπει τις επιθέσεις και την

απάτη. Παρεμβατισμός σημαίνει ότι το κράτος όχι μόνο δεν προστατεύει την ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, αλλά επεμβαίνει στα διάφορα φαινόμενα της αγοράς · επεμβαίνει στις τιμές, στα επίπεδα των μισθών, στα επιτόκια και στα κέρδη.

Το κράτος θέλει να επεμβαίνει προκειμένου να εξαναγκάζει τους επιχειρηματίες να διεξάγουν τις υποθέσεις τους με τρόπο διαφορετικό από εκείνον που θα επέλεγαν αν υπάκουαν μόνο στους καταναλωτές. Επομένως, όλα τα μέτρα κρατικού παρεμβατισμού αποβλέπουν στον περιορισμό της κυριαρχίας των καταναλωτών. Το κράτος θέλει να σφετεριστεί την εξουσία, ή τουλάχιστον ένα μέρος της εξουσίας, που στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς βρίσκεται στα χέρια των καταναλωτών.

Ας εξετάσουμε ένα παράδειγμα παρεμβατισμού, πολύ δημοφιλές σε πολλές χώρες, το οποίο έχουν δοκιμάσει επανειλημμένα πολλές κυβερνήσεις, ιδίως σε περιόδους πληθωρισμού. Αναφέρομαι στον έλεγχο των τιμών.

Οι κυβερνήσεις συνήθως καταφεύγουν στον έλεγχο των τιμών όταν έχουν διογκώσει την προσφορά χρήματος και οι άνθρωποι έχουν αρχίσει να διαμαρτύρονται για την επακόλουθη άνοδο των τιμών. Υπάρχουν πολλά γνωστά ιστορικά παραδείγματα μεθόδων ελέγχου των τιμών που απέτυχαν, αλλά θα αναφερθώ μόνο σε δύο, επειδή και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι κυβερνήσεις επέδειξαν πράγματι μεγάλη ενεργητικότητα στην επιβολή ή στην προσπάθεια επιβολής των ελέγχων των τιμών.

Το πρώτο γνωστό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Ρωμαίου αυτοκράτορα Διοκλητιανού, πασίγνωστου ως του τελευταίου από εκείνους τους Ρωμαίους αυτοκράτορες που καταδίωξαν τους χριστιανούς. Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας, κατά το δεύτερο μισό του τρίτου

αιώνα, διέθετε μόνο μία μέθοδο χρηματοδότησης, και αυτή ήταν η νόθευση του νομίσματος. Σε εκείνες τις πρωτόγονες εποχές, πριν από την εφεύρεση του τυπογραφικού πιεστηρίου, ακόμη και ο πληθωρισμός ήταν, ας πούμε, πρωτόγονος. Συνίστατο στη νόθευση των κερμάτων, ιδίως των αργυρών. Η κυβέρνηση ανέμειγνε όλο και περισσότερο χαλκό με τον άργυρο, έως ότου άλλαζε το χρώμα των αργυρών νομισμάτων και μειώθηκε σημαντικά το βάρος τους. Το αποτέλεσμα αυτής της νόθευσης των κερμάτων και της συνακόλουθης αύξησης της ποσότητας χρήματος ήταν η άνοδος των τιμών, την οποία ακολούθησε ένα διάταγμα για τον έλεγχο τους. Και οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες δεν ήταν ιδιαίτερα επιεικείς όταν επέβαλλαν έναν νόμο · δεν θεωρούσαν τον θάνατο υπερβολικά ήπια ποινή για έναν άνθρωπο που είχε ζητήσει υψηλότερη τιμή. Επέβαλαν τον έλεγχο των τιμών, αλλά απέτυχαν να διατηρήσουν την κοινωνία. Το αποτέλεσμα ήταν η αποσύνθεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και του συστήματος καταμερισμού της εργασίας.

Έπειτα, 1500 χρόνια αργότερα, η ίδια νόθευση του νομίσματος συνέβη κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Αυτή τη φορά, όμως, χρησιμοποιήθηκε διαφορετική μέθοδος. Η τεχνολογία παραγωγής χρήματος είχε βελτιωθεί σημαντικά. Οι Γάλλοι δεν χρειαζόταν πλέον να καταφύγουν στη νόθευση των κερμάτων: διέθεταν το τυπογραφικό πιεστήριο. Και το τυπογραφικό πιεστήριο ήταν πολύ αποδοτικό. Και πάλι, το αποτέλεσμα ήταν μια πρωτοφανής άνοδος των τιμών. Στη Γαλλική Επανάσταση, όμως, οι ανώτατες τιμές δεν επιβάλλονταν με την ίδια μέθοδο θανατικής εκτέλεσης που είχε χρησιμοποιήσει ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός. Είχε σημειωθεί βελτίωση και στην τεχνική θανάτωσης των πολιτών. Όλοι θυμάστε τον περίφημο γιατρό J. I. Guillotin (1738–1814), ο οποίος υποστήριζε τη χρήση της λαιμητόμου. Παρά τη λαιμητόμο, οι Γάλλοι απέτυχαν και αυτοί με τους νόμους τους

περί ανώτατων τιμών (*maximum prices*). Όταν ο ίδιος ο Ροβεσπιέρος μεταφερόταν με κάρο στη λαιμητόμο, ο κόσμος φώναζε: «Να το, το βρομερό Maximum!»

Ήθελα να το αναφέρω αυτό, επειδή οι άνθρωποι λένε συχνά: «Το μόνο που χρειάζεται για να είναι ο έλεγχος των τιμών αποτελεσματικός και αποδοτικός είναι περισσότερη ωμότητα και περισσότερη ενεργητικότητα». Ασφαλώς, ο Διοκλητιανός ήταν πολύ ωμός, όπως ήταν και η Γαλλική Επανάσταση. Παρ' όλα αυτά, τα μέτρα ελέγχου των τιμών απέτυχαν ολοκληρωτικά και στις δύο εποχές.

III.

Ας αναλύσουμε τώρα τους λόγους αυτής της αποτυχίας. Η κυβέρνηση ακούει τους ανθρώπους να διαμαρτύρονται ότι η τιμή του γάλακτος έχει αυξηθεί. Και το γάλα είναι ασφαλώς πολύ σημαντικό, ιδίως για τη νέα γενιά, για τα παιδιά. Κατά συνέπεια, η κυβέρνηση καθορίζει μια ανώτατη τιμή για το γάλα, χαμηλότερη από εκείνη που θα διαμορφωνόταν στην αγορά. Τώρα η κυβέρνηση λέει: «Ασφαλώς κάναμε όλα όσα χρειάζονταν για να μπορούν οι φτωχοί γονείς να αγοράζουν όσο γάλα χρειάζονται για να θρέψουν τα παιδιά τους».

Τι συμβαίνει, όμως; Από τη μία πλευρά, η χαμηλότερη τιμή του γάλακτος αυξάνει τη ζήτησή του· άνθρωποι που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν γάλα σε υψηλότερη τιμή μπορούν τώρα να το αγοράσουν στη χαμηλότερη τιμή που όρισε η κυβέρνηση. Από την άλλη πλευρά, ορισμένοι παραγωγοί, εκείνοι που παράγουν γάλα με το υψηλότερο κόστος — δηλαδή οι οριακοί παραγωγοί —, υφίστανται τώρα ζημίες, επειδή η τιμή που όρισε η κυβέρνηση είναι χαμηλότερη από το κόστος τους. Αυτό είναι το κρίσιμο σημείο στην οικονομία της αγοράς. Ο ιδιώτης επιχειρηματίας, ο ιδιώτης παραγωγός, δεν μπορεί να

υφίσταται ζημίες μακροπρόθεσμα. Και επειδή δεν μπορεί να υφίσταται ζημίες από το γάλα, περιορίζει την παραγωγή γάλακτος για την αγορά. Μπορεί να πουλήσει ορισμένες από τις αγελάδες του για σφαγή ή, αντί για γάλα, να πουλά ορισμένα προϊόντα που παρασκευάζονται από γάλα, όπως ζινή κρέμα, βούτυρο ή τυρί.

Έτσι, η κρατική επέμβαση στην τιμή του γάλακτος θα έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει λιγότερο γάλα από πριν και, ταυτόχρονα, μεγαλύτερη ζήτηση. Ορισμένοι άνθρωποι που είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν την τιμή που όρισε η κυβέρνηση δεν μπορούν να το αγοράσουν. Ένα άλλο αποτέλεσμα θα είναι ότι οι άνθρωποι, ανήσυχοι, θα σπεύδουν να φτάσουν πρώτοι στα καταστήματα. Πρέπει να περιμένουν απ' έξω. Οι μεγάλες ουρές ανθρώπων που περιμένουν στα καταστήματα αποτελούν πάντοτε γνώριμο φαινόμενο σε μια πόλη όπου η κυβέρνηση έχει ορίσει ανώτατες τιμές για εμπορεύματα που θεωρεί σημαντικά. Αυτό συνέβη παντού όπου ελέγχθηκε η τιμή του γάλακτος. Οι οικονομολόγοι το προέβλεπαν πάντοτε. Βεβαίως, μόνο οι ορθά σκεπτόμενοι οικονομολόγοι, και ο αριθμός τους δεν είναι πολύ μεγάλος.

Ποιο είναι, όμως, το αποτέλεσμα του κρατικού ελέγχου των τιμών; Η κυβέρνηση απογοητεύεται. Ήθελε να αυξήσει την ικανοποίηση όσων πίνουν γάλα. Στην πραγματικότητα, όμως, τους έχει δυσαρεστήσει. Πριν από την κρατική επέμβαση, το γάλα ήταν ακριβό, αλλά οι άνθρωποι μπορούσαν να το αγοράσουν. Τώρα η διαθέσιμη ποσότητα γάλακτος είναι ανεπαρκής. Επομένως, η συνολική κατανάλωση γάλακτος μειώνεται. Τα παιδιά παίρνουν λιγότερο γάλα, όχι περισσότερο. Το επόμενο μέτρο στο οποίο καταφεύγει τώρα η κυβέρνηση είναι η διανομή με δελτίο. Η διανομή με δελτίο, όμως, σημαίνει απλώς ότι ορισμένοι άνθρωποι έχουν προνομιακή μεταχείριση και παίρνουν γάλα, ενώ άλλοι δεν παίρνουν καθόλου. Το ποιος παίρνει γάλα και ποιος όχι καθορίζεται,

βεβαίως, πάντοτε με πολύ αυθαίρετο τρόπο. Μια διαταγή μπορεί να ορίζει, για παράδειγμα, ότι τα παιδιά κάτω των τεσσάρων ετών πρέπει να παίρνουν γάλα και ότι τα παιδιά άνω των τεσσάρων ετών ή ηλικίας μεταξύ τεσσάρων και έξι ετών πρέπει να παίρνουν μόνο τη μισή ποσότητα από εκείνη που λαμβάνουν τα παιδιά κάτω των τεσσάρων ετών.

Ό,τι και αν κάνει η κυβέρνηση, το γεγονός παραμένει: η διαθέσιμη ποσότητα γάλακτος είναι μικρότερη. Έτσι, οι άνθρωποι εξακολουθούν να είναι περισσότερο δυσανεκτικοί από πριν. Τώρα η κυβέρνηση ρωτά τους παραγωγούς γάλακτος — επειδή δεν διαθέτει αρκετή φαντασία για να το καταλάβει μόνη της: «Γιατί δεν παράγετε την ίδια ποσότητα γάλακτος που παράγατε προηγουμένως;» Η κυβέρνηση λαμβάνει την απάντηση: «Δεν μπορούμε να το κάνουμε, επειδή το κόστος παραγωγής είναι υψηλότερο από την ανώτατη τιμή που έχει καθορίσει η κυβέρνηση». Τώρα η κυβέρνηση εξετάζει το κόστος των διαφόρων στοιχείων της παραγωγής και διαπιστώνει ότι ένα από αυτά είναι οι ζωοτροφές.

«Α», λέει η κυβέρνηση, «τον ίδιο έλεγχο που εφαρμόσαμε στο γάλα θα τον εφαρμόσουμε τώρα και στις ζωοτροφές. Θα καθορίσουμε μια ανώτατη τιμή για τις ζωοτροφές, και τότε θα μπορείτε να ταΐζετε τις αγελάδες σας σε χαμηλότερη τιμή, με μικρότερη δαπάνη. Τότε όλα θα είναι εντάξει· θα μπορείτε να παράγετε περισσότερο γάλα και θα πουλάτε περισσότερο γάλα».

Τι συμβαίνει, όμως, τώρα; Η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται με τις ζωοτροφές και, όπως μπορείτε να καταλάβετε, για τους ίδιους λόγους. Η παραγωγή ζωοτροφών μειώνεται και η κυβέρνηση βρίσκεται και πάλι αντιμέτωπη με ένα δίλημμα. Οργανώνει, λοιπόν, νέες ακροάσεις για να διαπιστώσει τι δεν πάει καλά με την παραγωγή ζωοτροφών. Και

λαμβάνει από τους παραγωγούς ζωοτροφών μια εξήγηση ακριβώς ίδια με εκείνη που είχε λάβει από τους παραγωγούς γάλακτος. Επομένως, η κυβέρνηση πρέπει να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα, αφού δεν θέλει να εγκαταλείψει την αρχή του ελέγχου των τιμών. Καθορίζει ανώτατες τιμές για τα παραγωγικά αγαθά που είναι απαραίτητα για την παραγωγή ζωοτροφών. Και η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται.

Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση αρχίζει να ελέγχει όχι μόνο το γάλα, αλλά και τα αυγά, το κρέας και άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Και κάθε φορά επιτυγχάνει το ίδιο αποτέλεσμα: παντού η συνέπεια είναι η ίδια. Από τη στιγμή που η κυβέρνηση καθορίζει ανώτατη τιμή για τα καταναλωτικά αγαθά, πρέπει να προχωρήσει προς τα προηγούμενα στάδια της παραγωγής, στα παραγωγικά αγαθά, και να περιορίσει τις τιμές των παραγωγικών αγαθών που απαιτούνται για την παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών των οποίων οι τιμές ελέγχονται. Και έτσι η κυβέρνηση, έχοντας αρχίσει με λίγους μόνο ελέγχους τιμών, προχωρεί όλο και πιο πίσω στην παραγωγική διαδικασία, καθορίζοντας ανώτατες τιμές για κάθε είδους παραγωγικά αγαθά, συμπεριλαμβανομένης, βεβαίως, της τιμής της εργασίας, διότι χωρίς έλεγχο των μισθών ο κρατικός «έλεγχος του κόστους» δεν θα είχε νόημα.

Επιπλέον, η κυβέρνηση δεν μπορεί να περιορίσει την επέμβασή της στην αγορά μόνο σε όσα θεωρεί ζωτικής σημασίας είδη πρώτης ανάγκης, όπως το γάλα, το βούτυρο, τα αυγά και το κρέας. Πρέπει αναγκαστικά να συμπεριλάβει και τα αγαθά πολυτελείας, διότι, αν δεν περιορίζε τις τιμές τους, το κεφάλαιο και η εργασία θα εγκατέλειπαν την παραγωγή των ειδών ζωτικής ανάγκης και θα στρέφονταν στην παραγωγή όσων η κυβέρνηση θεωρεί περιττά αγαθά πολυτελείας. Έτσι, η μεμονωμένη επέμβαση σε μία ή σε λίγες τιμές καταναλωτικών αγαθών επιφέρει πάντοτε αποτελέσματα — και είναι σημαντικό να το

αντιληφθούμε αυτό — ακόμη λιγότερο ικανοποιητικά από τις συνθήκες που επικρατούσαν προηγουμένως.

Πριν από την κρατική επέμβαση, το γάλα και τα αυγά ήταν ακριβά· μετά την κρατική επέμβαση άρχισαν να εξαφανίζονται από την αγορά. Η κυβέρνηση θεωρούσε αυτά τα είδη τόσο σημαντικά, ώστε επενέβη· ήθελε να αυξήσει την ποσότητα και να βελτιώσει την προσφορά τους. Το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο: η μεμονωμένη επέμβαση δημιούργησε μια κατάσταση η οποία — από τη σκοπιά της κυβέρνησης — είναι ακόμη πιο ανεπιθύμητη από την προηγούμενη κατάσταση που η κυβέρνηση ήθελε να μεταβάλει. Και καθώς η κυβέρνηση προχωρεί όλο και περισσότερο, θα φτάσει τελικά σε ένα σημείο όπου όλες οι τιμές, όλα τα επίπεδα των μισθών, όλα τα επιτόκια, με λίγα λόγια τα πάντα σε ολόκληρο το οικονομικό σύστημα, θα καθορίζονται από την ίδια. Και αυτό, σαφώς, είναι σοσιαλισμός.

Αυτό που σας παρουσίασα εδώ, αυτή η σχηματική και θεωρητική εξήγηση, είναι ακριβώς ό,τι συνέβη στις χώρες που επιχείρησαν να επιβάλουν έλεγχο ανώτατων τιμών και στις οποίες οι κυβερνήσεις επέδειξαν αρκετή επιμονή ώστε να προχωρήσουν βήμα προς βήμα μέχρι το τέλος. Αυτό συνέβη κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γερμανία και στην Αγγλία.

IV.

Ας αναλύσουμε την κατάσταση στις δύο χώρες. Και οι δύο γνώρισαν πληθωρισμό. Οι τιμές αυξήθηκαν και οι δύο κυβερνήσεις επέβαλαν ελέγχους τιμών. Ξεκινώντας από λίγες τιμές, ξεκινώντας μόνο από το γάλα και τα αυγά, αναγκάστηκαν να προχωρούν όλο και περισσότερο. Όσο συνεχιζόταν ο πόλεμος, τόσο περισσότερος πληθωρισμός δημιουργούνταν. Και ύστερα από τρία χρόνια πολέμου, οι Γερμανοί —

συστηματικοί όπως πάντοτε — εκπόνησαν ένα μεγάλο σχέδιο. Το ονόμασαν Σχέδιο Hindenburg: καθετί στη Γερμανία που η κυβέρνηση θεωρούσε καλό εκείνη την εποχή έπαιρνε το όνομα του Hindenburg.

Το Σχέδιο Hindenburg σήμαινε ότι ολόκληρο το γερμανικό οικονομικό σύστημα έπρεπε να ελέγχεται από την κυβέρνηση: τιμές, μισθοί, κέρδη...τα πάντα. Και η γραφειοκρατία άρχισε αμέσως να το θέτει σε εφαρμογή. Προτού, όμως, ολοκληρωθεί η εφαρμογή του, επήλθε η πανωλεθρία: η γερμανική αυτοκρατορία κατέρρευσε, ολόκληρος ο γραφειοκρατικός μηχανισμός εξαφανίστηκε, η επανάσταση έφερε τα αιματηρά της αποτελέσματα — όλα έφτασαν στο τέλος τους.

Στην Αγγλία ξεκίνησαν με τον ίδιο τρόπο, αλλά ύστερα από κάποιο διάστημα, την άνοιξη του 1917, οι Ηνωμένες Πολιτείες εισήλθαν στον πόλεμο και εφοδίασαν τους Βρετανούς με επαρκείς ποσότητες από τα πάντα. Έτσι, η πορεία προς τον σοσιαλισμό, ο δρόμος προς τη δουλοπαροικία, διακόπηκε.

Πριν ανέλθει ο Hitler στην εξουσία, ο καγκελάριος Brüning εισήγαγε και πάλι τον έλεγχο των τιμών στη Γερμανία για τους συνήθεις λόγους. Ο Hitler τον επέβαλε ακόμη και πριν αρχίσει ο πόλεμος. Διότι στη Γερμανία του Hitler δεν υπήρχε ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα ούτε ιδιωτική πρωτοβουλία. Υπήρχε ένα σύστημα σοσιαλισμού που διέφερε από το ρωσικό σύστημα μόνο κατά το ότι διατηρούνταν ακόμη η ορολογία και οι ονομασίες του ελεύθερου οικονομικού συστήματος. Εξακολουθούσαν να υπάρχουν «ιδιωτικές επιχειρήσεις», όπως ονομάζονταν. Ο ιδιοκτήτης, όμως, δεν ήταν πλέον επιχειρηματίας· ονομαζόταν «διευθυντής της επιχείρησης» (*Betriebsführer*).

Ολόκληρη η Γερμανία ήταν οργανωμένη σε μια ιεραρχία από Führer· υπήρχε ο ανώτατος Führer, ο Hitler βεβαίως, και κατόπιν

υπήρχαν Führer στις πολυάριθμες κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας. Και ο επικεφαλής μιας επιχείρησης ήταν ο Betriebsführer. Οι εργαζόμενοι της επιχείρησης ονομάζονταν με μια λέξη που στον Μεσαίωνα σήμαινε την ακολουθία ενός φεουδάρχη: *Gefolgschaft*. Και όλοι αυτοί οι άνθρωποι έπρεπε να υπακούν στις εντολές που εξέδιδε ένας οργανισμός με ένα τρομερά μακρύ όνομα: Reichsführerwirtschaftsministerium,¹ επικεφαλής του οποίου ήταν ο γνωστός παχύσαρκος άνδρας ονόματι Goering, στολισμένος με κοσμήματα και παράσημα.

Και από αυτό το υπουργικό σώμα με το μακρύ όνομα προέρχονταν όλες οι εντολές προς κάθε επιχείρηση: τι να παράγει, σε ποια ποσότητα, από πού να προμηθεύεται τις πρώτες ύλες και πόσο να πληρώνει γι' αυτές, σε ποιον να πουλά τα προϊόντα και σε ποιες τιμές. Οι εργάτες λάμβαναν εντολή να εργαστούν σε ένα συγκεκριμένο εργοστάσιο και έπαιρναν μισθούς που καθόριζε η κυβέρνηση. Ολόκληρο το οικονομικό σύστημα ρυθμιζόταν πλέον σε κάθε λεπτομέρεια από την κυβέρνηση.

Ο Betriebsführer δεν είχε το δικαίωμα να κρατά τα κέρδη για τον εαυτό του· λάμβανε κάτι που ισοδυναμούσε με μισθό και, αν ήθελε να πάρει περισσότερα, έλεγε, για παράδειγμα: «Είμαι πολύ άρρωστος, χρειάζομαι αμέσως εγχείρηση και η εγχείρηση θα κοστίσει 500 μάρκα». Τότε έπρεπε να ρωτήσει τον Führer της περιφέρειας — τον Gauführer ή Gauleiter — αν είχε το δικαίωμα να λάβει περισσότερα από τον μισθό που του χορηγούνταν. Οι τιμές δεν ήταν πλέον τιμές, οι μισθοί δεν ήταν πλέον μισθοί· όλα ήταν ποσοτικοί προσδιορισμοί μέσα σε ένα σύστημα σοσιαλισμού.

Ας σας πω τώρα πώς κατέρρευσε αυτό το σύστημα. Μια μέρα, ύστερα από χρόνια πολέμου, οι ξένοι στρατοί έφτασαν στη Γερμανία. Προσπάθησαν να διατηρήσουν αυτό το κρατικά διευθυνόμενο

οικονομικό σύστημα, αλλά για να διατηρηθεί θα χρειαζόταν η ωμότητα του Hitler· χωρίς αυτήν, δεν λειτουργούσε.

Και ενώ αυτά συνέβαιναν στη Γερμανία, η Μεγάλη Βρετανία — κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο — έκανε ακριβώς ό,τι και η Γερμανία. Ξεκινώντας με τον έλεγχο των τιμών ορισμένων μόνο εμπορευμάτων, η βρετανική κυβέρνηση άρχισε βήμα προς βήμα — με τον ίδιο τρόπο που το είχε κάνει ο Hitler σε καιρό ειρήνης, πριν ακόμη αρχίσει ο πόλεμος — να ελέγχει όλο και μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας, ώσπου, όταν τελείωσε ο πόλεμος, είχε φτάσει σε κάτι που ήταν σχεδόν αμιγής σοσιαλισμός.

Η Μεγάλη Βρετανία δεν οδηγήθηκε στον σοσιαλισμό από την κυβέρνηση των Εργατικών που σχηματίστηκε το 1945. Η Μεγάλη Βρετανία έγινε σοσιαλιστική κατά τη διάρκεια του πολέμου, μέσω της κυβέρνησης της οποίας πρωθυπουργός ήταν ο Sir Winston Churchill. Η κυβέρνηση των Εργατικών απλώς διατήρησε το σύστημα σοσιαλισμού που είχε ήδη εισαγάγει η κυβέρνηση του Sir Winston Churchill. Και αυτό παρά τη μεγάλη αντίσταση του λαού.

Οι εθνικοποιήσεις στη Μεγάλη Βρετανία δεν σήμαιναν πολλά· η εθνικοποίηση της Bank of England ήταν απλώς ονομαστική, επειδή η Bank of England βρισκόταν ήδη υπό τον πλήρη έλεγχο της κυβέρνησης. Και το ίδιο ίσχυε για την εθνικοποίηση των σιδηροδρόμων και της χαλυβουργίας. Ο «πολεμικός σοσιαλισμός», όπως ονομαζόταν — δηλαδή το σύστημα του παρεμβατισμού που προχωρούσε βήμα προς βήμα —, είχε ήδη ουσιαστικά εθνικοποιήσει το σύστημα.

Η διαφορά ανάμεσα στο γερμανικό και στο βρετανικό σύστημα δεν ήταν σημαντική, αφού οι άνθρωποι που τα διαχειρίζονταν είχαν διοριστεί από την κυβέρνηση και, στις δύο περιπτώσεις, έπρεπε να υπακούν στις

κυβερνητικές εντολές από κάθε άποψη. Όπως είπα προηγουμένως, το σύστημα των Γερμανών ναζί διατηρούσε τις ονομασίες και τους όρους της καπιταλιστικής ελεύθερης οικονομίας της αγοράς. Σήμαιναν, όμως, κάτι πολύ διαφορετικό: υπήρχαν πλέον μόνο κυβερνητικά διατάγματα.

Το ίδιο ίσχυε και για το βρετανικό σύστημα. Όταν το Συντηρητικό Κόμμα στη Britain επανήλθε στην εξουσία, ορισμένοι από αυτούς τους ελέγχους καταργήθηκαν. Στη Μεγάλη Βρετανία υπάρχουν τώρα προσπάθειες από τη μία πλευρά να διατηρηθούν οι έλεγχοι και από την άλλη να καταργηθούν. (Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνούμε ότι οι συνθήκες στην Αγγλία είναι πολύ διαφορετικές από τις συνθήκες στη Ρωσία). Το ίδιο ισχύει και για άλλες χώρες που εξαρτώνται από την εισαγωγή τροφίμων και πρώτων υλών και, επομένως, πρέπει να εξάγουν βιομηχανικά προϊόντα. Για χώρες που εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το εξαγωγικό εμπόριο, ένα σύστημα κρατικού ελέγχου απλώς δεν λειτουργεί.

Έτσι, στον βαθμό που απομένει οικονομική ελευθερία — και εξακολουθεί να υπάρχει σημαντική ελευθερία σε ορισμένες χώρες, όπως η Νορβηγία, η Αγγλία και η Σουηδία —, υπάρχει λόγω της ανάγκης να διατηρηθεί το εξαγωγικό εμπόριο. Προηγουμένως επέλεξα το παράδειγμα του γάλακτος όχι επειδή έχω ιδιαίτερη προτίμηση στο γάλα, αλλά επειδή σχεδόν όλες οι κυβερνήσεις — ή οι περισσότερες από αυτές — έχουν ρυθμίσει, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τις τιμές του γάλακτος, των αυγών ή του βουτύρου.

K

Θέλω να αναφερθώ με λίγα λόγια σε ένα άλλο παράδειγμα, και αυτό είναι ο έλεγχος των ενοικίων. Αν η κυβέρνηση ελέγχει τα ενοίκια, ένα αποτέλεσμα είναι ότι άνθρωποι που διαφορετικά θα μετακόμιζαν από

μεγαλύτερα διαμερίσματα σε μικρότερα όταν άλλαζαν οι οικογενειακές τους συνθήκες δεν το κάνουν πλέον. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, γονείς των οποίων τα παιδιά έφυγαν από το σπίτι όταν μπήκαν στην τρίτη δεκαετία της ζωής τους, παντρεύτηκαν ή πήγαν σε άλλες πόλεις για να εργαστούν. Οι γονείς αυτοί συνήθιζαν να αλλάζουν διαμέρισμα και να νοικιάζουν μικρότερο και φθηνότερο. Αυτή η ανάγκη εξαφανίστηκε όταν επιβλήθηκαν οι έλεγχοι των ενοικίων.

Στη Βιέννη της Αυστρίας, στις αρχές της δεκαετίας του είκοσι, όπου ο έλεγχος των ενοικίων είχε εδραιωθεί, το χρηματικό ποσό που εισέπραττε ο ιδιοκτήτης για ένα μέσο διαμέρισμα υπό καθεστώς ελέγχου ενοικίων δεν ξεπερνούσε το διπλάσιο της τιμής ενός εισιτηρίου για μια διαδρομή με τα δημοτικά τραμ. Μπορείτε να φανταστείτε ότι οι άνθρωποι δεν είχαν κανένα κίνητρο να αλλάζουν διαμέρισμα. Και, από την άλλη πλευρά, δεν κατασκευάζονταν νέες κατοικίες. Παρόμοιες συνθήκες επικράτησαν στις United States μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και συνεχίζονται σε πολλές πόλεις έως σήμερα.

Ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους πολλές πόλεις στις Ηνωμένες Πολιτείες αντιμετωπίζουν τόσο μεγάλες οικονομικές δυσκολίες είναι ότι έχουν έλεγχο ενοικίων και τη συνακόλουθη έλλειψη κατοικιών. Έτσι, το κράτος έχει δαπανήσει δισεκατομμύρια για την κατασκευή νέων κατοικιών. Γιατί, όμως, υπήρξε τέτοια έλλειψη κατοικιών; Η έλλειψη κατοικιών προέκυψε για τους ίδιους λόγους που προκαλούσαν ελλείψεις γάλακτος όταν ελεγχόταν η τιμή του γάλακτος. Αυτό σημαίνει ότι, όταν το κράτος επεμβαίνει στην αγορά, ωθείται όλο και περισσότερο προς τον σοσιαλισμό.

Και αυτή είναι η απάντηση σε όσους λένε: «Δεν είμαστε σοσιαλιστές, δεν θέλουμε το κράτος να ελέγχει τα πάντα. Αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό είναι κακό. Γιατί, όμως, να μην επεμβαίνει

το κράτος λιγάκι στην αγορά; Γιατί να μην εξαλείφει ορισμένα πράγματα που δεν μας αρέσουν;»

VI.

Αυτοί οι άνθρωποι μιλούν για μια πολιτική της «μέσης οδού». Εκείνο που δεν βλέπουν είναι ότι η μεμονωμένη επέμβαση, δηλαδή η επέμβαση σε ένα μόνο μικρό τμήμα του οικονομικού συστήματος, δημιουργεί μια κατάσταση την οποία η ίδια η κυβέρνηση — και όσοι ζητούν την κρατική επέμβαση — θεωρούν χειρότερη από τις συνθήκες που ήθελαν να καταργήσουν: όσοι ζητούν έλεγχο των ενοικίων εξοργίζονται όταν διαπιστώνουν ότι υπάρχει έλλειψη διαμερισμάτων και έλλειψη κατοικιών.

Αυτή η έλλειψη κατοικιών, όμως, δημιουργήθηκε ακριβώς από την κρατική επέμβαση, από τον καθορισμό των ενοικίων κάτω από το επίπεδο που θα έπρεπε να πληρώνουν οι άνθρωποι σε μια ελεύθερη αγορά.

Η ιδέα ότι υπάρχει ένα τρίτο σύστημα — ανάμεσα στον σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό, όπως λένε οι υποστηρικτές του —, ένα σύστημα που απέχει εξίσου από τον σοσιαλισμό και από τον καπιταλισμό, αλλά διατηρεί τα πλεονεκτήματα και αποφεύγει τα μειονεκτήματα και των δύο, είναι καθαρός παραλογισμός. Όσοι πιστεύουν ότι υπάρχει ένα τέτοιο μυθικό σύστημα μπορούν να γίνουν πραγματικά ποιητικοί όταν εξυμνούν τα μεγαλεία του παρεμβατισμού. Το μόνο που μπορεί κανείς να πει είναι ότι σφάλλουν. Η κρατική επέμβαση που εξυμνούν δημιουργεί συνθήκες που δεν αρέσουν ούτε στους ίδιους.

Ένα από τα προβλήματα με τα οποία θα ασχοληθώ αργότερα είναι ο προστατευτισμός. Η κυβέρνηση προσπαθεί να απομονώσει την εγχώρια αγορά από την παγκόσμια αγορά. Επιβάλλει δασμούς που αυξάνουν την

εγγώρια τιμή ενός εμπορεύματος πάνω από την τιμή της παγκόσμιας αγοράς, καθιστώντας δυνατό στους εγγώριους παραγωγούς να σχηματίσουν καρτέλ. Στη συνέχεια, η κυβέρνηση επιτίθεται στα καρτέλ, δηλώνοντας: «Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι απαραίτητη νομοθεσία κατά των καρτέλ».

Αυτή ακριβώς είναι η κατάσταση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Στις Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχουν και άλλοι λόγοι για την αντιμονοπωλιακή νομοθεσία και για την κυβερνητική εκστρατεία κατά του φάσματος του μονοπωλίου.

Είναι παράλογο να βλέπει κανείς την κυβέρνηση — η οποία δημιουργεί με τη δική της παρέμβαση τις συνθήκες που καθιστούν δυνατή την εμφάνιση εγγώριων καρτέλ — να στρέφει κατηγορηματικά το δάχτυλο προς τις επιχειρήσεις, λέγοντας: «Υπάρχουν καρτέλ · επομένως, είναι αναγκαία η κρατική επέμβαση στην επιχειρηματική δραστηριότητα». Θα ήταν πολύ απλούστερο να αποφευχθούν τα καρτέλ με τον τερματισμό της κρατικής επέμβασης στην αγορά — μιας επέμβασης που καθιστά δυνατά αυτά τα καρτέλ.

Η ιδέα της κρατικής επέμβασης ως «λύσης» στα οικονομικά προβλήματα οδηγεί, σε κάθε χώρα, σε συνθήκες που είναι, τουλάχιστον, πολύ ανεπαρκείς και συχνά αρκετά χαοτικές. Αν η κυβέρνηση δεν σταματήσει εγκαίρως, θα επιφέρει τον σοσιαλισμό.

Παρ' όλα αυτά, η κρατική επέμβαση στην επιχειρηματική δραστηριότητα εξακολουθεί να είναι πολύ δημοφιλής. Μόλις σε κάποιον δεν αρέσει κάτι που συμβαίνει στον κόσμο, λέει: «Η κυβέρνηση οφείλει να κάνει κάτι γι' αυτό. Για ποιον λόγο έχουμε κυβέρνηση; Η κυβέρνηση πρέπει να το κάνει». Και αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό κατάλοιπο σκέψης παλαιότερων εποχών, εποχών που προηγήθηκαν της σύγχρονης

ελευθερίας και της σύγχρονης συνταγματικής διακυβέρνησης, πριν από την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση ή τον σύγχρονο ρεπουμπλικανισμό.

Επί αιώνες υπήρχε η δοξασία — την οποία υποστήριζαν και αποδέχονταν όλοι — ότι ένας βασιλιάς, ένας χρισμένος βασιλιάς, ήταν απεσταλμένος του Θεού· διέθετε μεγαλύτερη σοφία από τους υπηκόους του και είχε υπερφυσικές δυνάμεις. Ακόμη και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, άνθρωποι που υπέφεραν από ορισμένες ασθένειες προσδοκούσαν να θεραπευτούν με το βασιλικό άγγιγμα, με το χέρι του βασιλιά. Οι γιατροί ήταν συνήθως καλύτεροι· παρ' όλα αυτά, έστελναν τους ασθενείς τους να δοκιμάσουν και τον βασιλιά.

Αυτή η δοξασία της ανωτερότητας μιας πατρικής κυβέρνησης, των υπερφυσικών και υπεράνθρωπων δυνάμεων των κληρονομικών βασιλέων, εξαφανίστηκε σταδιακά — ή τουλάχιστον έτσι νομίζαμε. Επανήλθε, όμως. Υπήρχε ένας Γερμανός καθηγητής ονόματι Werner Sombart — τον γνώριζα πολύ καλά —, ο οποίος ήταν γνωστός σε ολόκληρο τον κόσμο, επίτιμος διδάκτορας πολλών πανεπιστημίων και επίτιμο μέλος της American Economic Association. Ο καθηγητής αυτός έγραψε ένα βιβλίο που κυκλοφορεί σε αγγλική μετάφραση από την Princeton University Press. Κυκλοφορεί επίσης σε γαλλική μετάφραση και πιθανότατα και σε ισπανική — τουλάχιστον ελπίζω να κυκλοφορεί, διότι τότε μπορείτε να ελέγξετε όσα λέω. Σε αυτό το βιβλίο, που εκδόθηκε στον αιώνα μας και όχι στους Σκοτεινούς Αιώνες, ο Werner Sombart, καθηγητής οικονομικών, λέει απλώς: «Ο Führer, ο δικός μας Führer» — εννοεί, βεβαίως, τον Hitler — «λαμβάνει τις εντολές του απευθείας από τον Θεό, τον Führer του Σύμπαντος».

Μίλησα προηγουμένως για αυτή την ιεραρχία των Führer και, μέσα σε αυτή την ιεραρχία, ανέφερα τον Hitler ως τον «υπέρτατο Führer»...

Σύμφωνα, όμως, με τον Werner Sombart, υπάρχει ένας ακόμη ανώτερος Führer, ο Θεός, ο Führer του Σύμπαντος. Και ο Θεός, έγραφε, δίνει τις εντολές Του απευθείας στον Hitler. Βεβαίως, ο καθηγητής Sombart είπε με μεγάλη μετριοφροσύνη: «Δεν γνωρίζουμε πώς επικοινωνεί ο Θεός με τον Führer. Το γεγονός, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί».

Αν, λοιπόν, ακούσετε ότι ένα τέτοιο βιβλίο μπορεί να εκδοθεί στη γερμανική γλώσσα, στη γλώσσα ενός έθνους που κάποτε εξυμνούσαν ως «το έθνος των φιλοσόφων και των ποιητών», και αν το δείτε μεταφρασμένο στα αγγλικά και στα γαλλικά, τότε δεν θα εκπλαγείτε που ακόμη και ένας μικρός γραφειοκράτης θεωρεί τον εαυτό του σοφότερο και καλύτερο από τους πολίτες και θέλει να επεμβαίνει στα πάντα, μολονότι είναι απλώς ένας ασήμαντος γραφειοκρατίσκος και όχι ο περίφημος καθηγητής Werner Sombart, επίτιμο μέλος των πάντων.

Υπάρχει τρόπος αντιμετώπισης τέτοιων φαινομένων; Θα έλεγα πως ναι, υπάρχει. Και αυτός είναι η δύναμη των πολιτών· πρέπει να εμποδίζουν την εγκαθίδρυση ενός τέτοιου απολυταρχικού καθεστώτος, που αξιώνει για τον εαυτό του ανώτερη σοφία από εκείνη του μέσου πολίτη. Αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στην ελευθερία και στη δουλοπαροικία.

Τα σοσιαλιστικά έθνη έχουν οικειοποιηθεί τον όρο δημοκρατία. Οι Ρώσοι αποκαλούν το δικό τους σύστημα Λαϊκή Δημοκρατία· πιθανότατα υποστηρίζουν ότι ο λαός εκπροσωπείται στο πρόσωπο του δικτάτορα. Νομίζω ότι ένας δικτάτορας, ο Juan Perón εδώ στην Argentina, έλαβε μια καλή απάντηση όταν εξαναγκάστηκε σε εξορία το 1955. Ας ελπίσουμε ότι όλοι οι άλλοι δικτάτορες, σε άλλα έθνη, θα λάβουν παρόμοια απάντηση.

¹ Führer του Υπουργείου Οικονομίας του Reich, δηλαδή της αυτοκρατορίας.

4η διάλεξη: Πληθωρισμός

Αν η προσφορά χαβιαριού ήταν εξίσου άφθονη με την προσφορά πατάτας, η τιμή του χαβιαριού — δηλαδή η σχέση ανταλλαγής μεταξύ χαβιαριού και χρήματος ή μεταξύ χαβιαριού και άλλων εμπορευμάτων — θα μεταβαλλόταν σημαντικά. Σε αυτή την περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να αποκτήσει χαβιάρι με πολύ μικρότερη θυσία από εκείνη που απαιτείται σήμερα. Ομοίως, αν αυξηθεί η ποσότητα χρήματος, μειώνεται η αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας και μειώνεται επίσης η ποσότητα αγαθών που μπορεί να αποκτηθεί με μία μονάδα αυτού του χρήματος.

Όταν, τον δέκατο έκτο αιώνα, ανακαλύφθηκαν και άρχισαν να αξιοποιούνται τα αποθέματα χρυσού και αργύρου της Αμερικής, τεράστιες ποσότητες αυτών των πολύτιμων μετάλλων μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη. Αποτέλεσμα αυτής της αύξησης της ποσότητας χρήματος ήταν μια γενική τάση ανόδου των τιμών στην Ευρώπη. Με τον ίδιο τρόπο, σήμερα, όταν μια κυβέρνηση αυξάνει την ποσότητα χαρτονομίσματος, το αποτέλεσμα είναι ότι η αγοραστική δύναμη της

νομισματικής μονάδας αρχίζει να μειώνεται και, επομένως, οι τιμές αυξάνονται. Αυτό ονομάζεται πληθωρισμός.

Δυστυχώς, στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως και σε άλλες χώρες, ορισμένοι προτιμούν να αποδίδουν την αιτία του πληθωρισμού όχι στην αύξηση της ποσότητας χρήματος, αλλά στην άνοδο των τιμών.

Ωστόσο, δεν έχει διατυπωθεί ποτέ κανένα σοβαρό επιχείρημα κατά της οικονομικής ερμηνείας της σχέσης ανάμεσα στις τιμές και στην ποσότητα χρήματος ή της σχέσης ανταλλαγής ανάμεσα στο χρήμα και στα άλλα αγαθά, εμπορεύματα και υπηρεσίες. Υπό τις σημερινές τεχνολογικές συνθήκες, τίποτε δεν είναι ευκολότερο από την κατασκευή κομματιών χαρτιού πάνω στα οποία τυπώνονται ορισμένα χρηματικά ποσά. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου όλα τα χαρτονομίσματα έχουν το ίδιο μέγεθος, η εκτύπωση ενός χαρτονομίσματος χιλίων δολαρίων δεν κοστίζει στην κυβέρνηση περισσότερο από την εκτύπωση ενός χαρτονομίσματος ενός δολαρίου. Πρόκειται αποκλειστικά για μια διαδικασία εκτύπωσης που απαιτεί την ίδια ποσότητα χαρτιού και μελανιού.

I.

Τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν έγιναν οι πρώτες προσπάθειες έκδοσης τραπεζογραμματίων και απόδοσης σε αυτά της ιδιότητας του νόμιμου χρήματος — δηλαδή του δικαιώματος να γίνονται δεκτά στις συναλλαγές όπως γίνονταν δεκτά τα χρυσά και αργυρά νομίσματα —, οι κυβερνήσεις και τα έθνη πίστευαν ότι οι τραπεζίτες κατείχαν κάποια μυστική γνώση που τους επέτρεπε να παράγουν πλούτο από το τίποτε. Όταν οι κυβερνήσεις του δέκατου όγδου αιώνα αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες, πίστευαν ότι το μόνο που χρειαζόνταν για να

απαλλαγούν από όλες τις δυσκολίες τους ήταν ένας ευφυής τραπεζίτης επικεφαλής της οικονομικής τους διαχείρισης.

Μερικά χρόνια πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, όταν το Στέμμα της Γαλλίας αντιμετώπιζε οικονομικές δυσχέρειες, ο βασιλιάς της Γαλλίας αναζήτησε έναν τέτοιον ευφυή τραπεζίτη και τον διόρισε σε υψηλή θέση. Ο άνθρωπος αυτός ήταν, από κάθε άποψη, το αντίθετο εκείνων που έως τότε κυβερνούσαν τη Γαλλία. Πρώτα απ' όλα, δεν ήταν Γάλλος · ήταν ξένος — ένας Ελβετός από τη Γενεύη, ο Jacques Necker. Δεύτερον, δεν ήταν μέλος της αριστοκρατίας · ήταν ένας απλός άνθρωπος χωρίς τίτλο ευγενείας. Και, πράγμα ακόμη σημαντικότερο στη Γαλλία του δέκατου όγδοου αιώνα, δεν ήταν καθολικός αλλά προτεστάντης. Έτσι, ο κύριος Necker, ο πατέρας της περίφημης Madame de Staël, έγινε υπουργός Οικονομικών και όλοι περίμεναν από αυτόν να λύσει τα οικονομικά προβλήματα της Γαλλίας. Παρά τον υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης που απολάμβανε ο κύριος Necker, όμως, το βασιλικό ταμείο παρέμενε άδειο — το μεγαλύτερο λάθος του Necker ήταν η προσπάθειά του να χρηματοδοτήσει τη βοήθεια προς τους Αμερικανούς αποίκους στον πόλεμο της ανεξαρτησίας τους εναντίον της Αγγλίας χωρίς να αυξήσει τους φόρους. Αυτός ασφαλώς δεν ήταν ο σωστός τρόπος αντιμετώπισης των οικονομικών δυσχερειών της Γαλλίας.

Δεν μπορεί να υπάρχει κάποιος μυστικός τρόπος επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων μιας κυβέρνησης · αν χρειάζεται χρήματα, πρέπει να τα εξασφαλίσει φορολογώντας τους πολίτες της ή, υπό ειδικές συνθήκες, δανειζόμενη από ανθρώπους που διαθέτουν χρήματα. Πολλές κυβερνήσεις, όμως — μπορούμε μάλιστα να πούμε οι περισσότερες —, πιστεύουν ότι υπάρχει και άλλη μέθοδος για να εξασφαλίσουν τα χρήματα που χρειάζονται: απλώς να τα τυπώσουν.

Αν η κυβέρνηση θέλει να κάνει κάτι ωφέλιμο — αν, για παράδειγμα, θέλει να κατασκευάσει ένα νοσοκομείο —, ο τρόπος να βρει τα αναγκαία χρήματα για αυτό το έργο είναι να φορολογήσει τους πολίτες και να κατασκευάσει το νοσοκομείο με τα φορολογικά έσοδα. Τότε δεν θα επέλθει κάποια ιδιαίτερη «επανάσταση των τιμών», διότι, όταν η κυβέρνηση συγκεντρώνει χρήματα για την κατασκευή του νοσοκομείου, οι πολίτες — έχοντας πληρώσει τους φόρους — αναγκάζονται να μειώσουν τις δαπάνες τους. Ο μεμονωμένος φορολογούμενος αναγκάζεται να περιορίσει είτε την κατανάλωσή του είτε τις επενδύσεις του είτε την αποταμίευσή του. Η κυβέρνηση, εμφανιζόμενη στην αγορά ως αγοραστής, αντικαθιστά τον μεμονωμένο πολίτη: ο πολίτης αγοράζει λιγότερα, αλλά η κυβέρνηση αγοράζει περισσότερα. Η κυβέρνηση, βεβαίως, δεν αγοράζει πάντοτε τα ίδια αγαθά που θα αγόραζαν οι πολίτες· κατά μέσο όρο, όμως, δεν σημειώνεται άνοδος των τιμών εξαιτίας της κατασκευής του νοσοκομείου από την κυβέρνηση.

Επιλέγω αυτό το παράδειγμα του νοσοκομείου ακριβώς επειδή οι άνθρωποι λένε μερικές φορές: «Έχει σημασία αν η κυβέρνηση χρησιμοποιεί τα χρήματά της για καλούς ή για κακούς σκοπούς». Θέλω να υποθέσω ότι η κυβέρνηση χρησιμοποιεί πάντοτε τα χρήματα που έχει τυπώσει για τους καλύτερους δυνατούς σκοπούς — σκοπούς με τους οποίους συμφωνούμε όλοι. Διότι δεν είναι ο τρόπος με τον οποίο δαπανώνται τα χρήματα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τα εξασφαλίζει η κυβέρνηση εκείνος που επιφέρει τις συνέπειες τις οποίες ονομάζουμε πληθωρισμό και τις οποίες οι περισσότεροι άνθρωποι στον κόσμο σήμερα δεν θεωρούν ωφέλιμες.

Για παράδειγμα, χωρίς να αυξήσει πληθωριστικά την ποσότητα χρήματος, η κυβέρνηση θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα χρήματα που εισέπραξε από τη φορολογία για να προσλάβει νέους υπαλλήλους ή

για να αυξήσει τους μισθούς όσων βρίσκονται ήδη στην κρατική υπηρεσία. Τότε αυτοί οι άνθρωποι, των οποίων οι μισθοί αυξήθηκαν, μπορούν να αγοράζουν περισσότερα. Όταν η κυβέρνηση φορολογεί τους πολίτες και χρησιμοποιεί αυτά τα χρήματα για να αυξήσει τους μισθούς των κρατικών υπαλλήλων, οι φορολογούμενοι έχουν λιγότερα να δαπανήσουν, αλλά οι κρατικοί υπάλληλοι έχουν περισσότερα. Οι τιμές γενικά δεν θα αυξηθούν.

Αν, όμως, η κυβέρνηση δεν χρησιμοποιήσει για αυτόν τον σκοπό φορολογικά έσοδα, αλλά νεοτυπωμένο χρήμα, αυτό σημαίνει ότι θα υπάρχουν άνθρωποι που θα έχουν τώρα περισσότερα χρήματα, ενώ όλοι οι υπόλοιποι θα εξακολουθούν να έχουν όσα είχαν προηγουμένως. Έτσι, όσοι έλαβαν το νεοτυπωμένο χρήμα θα ανταγωνίζονται εκείνους που ήταν ήδη αγοραστές. Και εφόσον δεν υπάρχουν περισσότερα εμπορεύματα από πριν, αλλά υπάρχει περισσότερο χρήμα στην αγορά — και εφόσον υπάρχουν τώρα άνθρωποι που μπορούν να αγοράσουν σήμερα περισσότερα απ' όσα μπορούσαν να αγοράσουν χθες —, θα υπάρξει πρόσθετη ζήτηση για την ίδια ποσότητα αγαθών. Επομένως, οι τιμές θα τείνουν να αυξηθούν. Αυτό δεν μπορεί να αποφευχθεί, ανεξάρτητα από τη χρήση αυτού του νεοεκδοθέντος χρήματος.

II.

Και, ακόμη σημαντικότερο, αυτή η τάση ανόδου των τιμών θα αναπτυχθεί βήμα προς βήμα· δεν πρόκειται για μια γενική ανοδική κίνηση αυτού που έχει ονομαστεί «επίπεδο των τιμών». Η μεταφορική έκφραση «επίπεδο των τιμών» δεν πρέπει ποτέ να χρησιμοποιείται.

Όταν οι άνθρωποι μιλούν για «επίπεδο των τιμών», έχουν κατά νου την εικόνα της στάθμης ενός υγρού, η οποία ανεβαίνει ή κατεβαίνει ανάλογα με την αύξηση ή τη μείωση της ποσότητάς του, αλλά η οποία,

όπως η στάθμη ενός υγρού σε μια δεξαμενή, ανεβαίνει πάντοτε ομοιόμορφα. Στις τιμές, όμως, δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως ένα «επίπεδο». Οι τιμές δεν μεταβάλλονται στον ίδιο βαθμό και ταυτόχρονα. Υπάρχουν πάντοτε τιμές που μεταβάλλονται ταχύτερα, που αυξάνονται ή μειώνονται ταχύτερα από άλλες. Και υπάρχει λόγος γι' αυτό.

Σκεφτείτε την περίπτωση του κρατικού υπαλλήλου που έλαβε το νέο χρήμα το οποίο προστέθηκε στην προσφορά χρήματος. Οι άνθρωποι δεν αγοράζουν σήμερα ακριβώς τα ίδια εμπορεύματα και στις ίδιες ποσότητες όπως χθες. Το πρόσθετο χρήμα που τύπωσε η κυβέρνηση και εισήγαγε στην αγορά δεν χρησιμοποιείται για την αγορά όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Χρησιμοποιείται για την αγορά ορισμένων εμπορευμάτων, των οποίων οι τιμές θα αυξηθούν, ενώ οι τιμές άλλων εμπορευμάτων θα παραμείνουν ακόμη στα επίπεδα που επικρατούσαν πριν εισαχθεί το νέο χρήμα στην αγορά. Επομένως, όταν αρχίζει ο πληθωρισμός, οι διάφορες ομάδες του πληθυσμού επηρεάζονται από αυτόν με διαφορετικούς τρόπους. Οι ομάδες που λαμβάνουν πρώτες το νέο χρήμα αποκομίζουν ένα προσωρινό όφελος.

Όταν η κυβέρνηση αυξάνει πληθωριστικά την ποσότητα χρήματος για να διεξαγάγει έναν πόλεμο, πρέπει να αγοράσει πολεμοφόδια, και οι πρώτοι που λαμβάνουν το πρόσθετο χρήμα είναι οι βιομηχανίες πολεμοφοδίων και οι εργαζόμενοί τους. Αυτές οι ομάδες βρίσκονται τώρα σε πολύ ευνοϊκή θέση. Έχουν υψηλότερα κέρδη και υψηλότερους μισθούς· οι δουλειές τους προχωρούν. Γιατί; Επειδή έλαβαν πρώτες το πρόσθετο χρήμα. Και έχοντας τώρα περισσότερα χρήματα στη διάθεσή τους, αγοράζουν. Αγοράζουν από άλλους ανθρώπους, οι οποίοι κατασκευάζουν και πωλούν τα εμπορεύματα που επιθυμούν αυτοί οι παραγωγοί πολεμοφοδίων.

Αυτοί οι άλλοι άνθρωποι αποτελούν μια δεύτερη ομάδα. Και αυτή η δεύτερη ομάδα θεωρεί τον πληθωρισμό πολύ καλό για τις επιχειρήσεις. Γιατί όχι; Δεν είναι θαυμάσιο να πουλά κανείς περισσότερα; Για παράδειγμα, ο ιδιοκτήτης ενός εστιατορίου κοντά σε ένα εργοστάσιο πολεμοφοδίων λέει: «Είναι πραγματικά υπέροχο! Οι εργάτες των πολεμοφοδίων έχουν περισσότερα χρήματα · είναι τώρα πολύ περισσότεροι από πριν · όλοι προτιμούν το εστιατόριό μου · είμαι πολύ ευχαριστημένος». Δεν βλέπει κανέναν λόγο να αισθάνεται διαφορετικά.

Η κατάσταση είναι η εξής: οι άνθρωποι στους οποίους φτάνει πρώτο το χρήμα έχουν τώρα υψηλότερο εισόδημα και μπορούν ακόμη να αγοράζουν πολλά εμπορεύματα και υπηρεσίες σε τιμές που αντιστοιχούν στην προηγούμενη κατάσταση της αγοράς, στις συνθήκες που επικρατούσαν την παραμονή της έναρξης του πληθωρισμού. Επομένως, βρίσκονται σε πολύ ευνοϊκή θέση. Και έτσι ο πληθωρισμός συνεχίζεται βήμα προς βήμα, από τη μία ομάδα του πληθυσμού στην άλλη. Όλοι όσοι λαμβάνουν το πρόσθετο χρήμα στο αρχικό στάδιο του πληθωρισμού ωφελούνται, επειδή αγοράζουν ορισμένα πράγματα σε τιμές που εξακολουθούν να αντιστοιχούν στην προηγούμενη κατάσταση της σχέσης ανταλλαγής μεταξύ χρήματος και εμπορευμάτων.

Υπάρχουν, όμως, άλλες ομάδες του πληθυσμού στις οποίες αυτό το πρόσθετο χρήμα φτάνει πολύ, πολύ αργότερα. Αυτοί οι άνθρωποι βρίσκονται σε δυσμενή θέση. Προτού φτάσει σε αυτούς το πρόσθετο χρήμα, αναγκάζονται να πληρώνουν υψηλότερες τιμές από πριν για ορισμένα — ή για σχεδόν όλα — τα εμπορεύματα που ήθελαν να αγοράσουν, ενώ το εισόδημά τους έχει παραμείνει το ίδιο ή δεν έχει αυξηθεί αναλογικά με τις τιμές.

Σκεφτείτε, για παράδειγμα, μια χώρα όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο · από τη μία πλευρά, ο

πληθωρισμός εκείνης της εποχής ευνόησε τους εργάτες των πολεμοφοδίων, τις βιομηχανίες πολεμοφοδίων και τους κατασκευαστές όπλων, ενώ από την άλλη έβλαψε άλλες ομάδες του πληθυσμού. Και εκείνοι που υπέστησαν τις μεγαλύτερες απώλειες από τον πληθωρισμό ήταν οι εκπαιδευτικοί και οι κληρικοί.

Όπως γνωρίζετε, ένας κληρικός είναι ένας πολύ ταπεινός άνθρωπος που υπηρετεί τον Θεό και δεν πρέπει να μιλά υπερβολικά για χρήματα. Οι εκπαιδευτικοί, ομοίως, είναι αφοσιωμένοι άνθρωποι που αναμένεται να σκέφτονται περισσότερο τη μόρφωση των νέων παρά τους μισθούς τους. Κατά συνέπεια, οι εκπαιδευτικοί και οι κληρικοί συγκαταλέγονταν σε εκείνους που επλήγησαν περισσότερο από τον πληθωρισμό, διότι τα διάφορα σχολεία και οι εκκλησίες ήταν οι τελευταίοι φορείς που αντιλήφθηκαν ότι έπρεπε να αυξήσουν τους μισθούς. Όταν οι πρεσβύτεροι των εκκλησιών και οι φορείς διοίκησης των σχολείων αντιλήφθηκαν τελικά ότι, εντέλει, έπρεπε να αυξηθούν και οι μισθοί αυτών των αφοσιωμένων ανθρώπων, οι προηγούμενες απώλειες που είχαν υποστεί παρέμεναν.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα αναγκάζονταν να αγοράζουν λιγότερα από πριν, να μειώνουν την κατανάλωση καλύτερων και ακριβότερων τροφίμων και να περιορίζουν τις αγορές ενδυμάτων — επειδή οι τιμές είχαν ήδη αναπροσαρμοστεί προς τα πάνω, ενώ τα εισοδήματά τους, οι μισθοί τους, δεν είχαν ακόμη αυξηθεί. (Η κατάσταση αυτή έχει αλλάξει σημαντικά σήμερα, τουλάχιστον για τους εκπαιδευτικούς.)

Υπάρχουν, επομένως, πάντοτε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού που επηρεάζονται διαφορετικά από τον πληθωρισμό. Για ορισμένες από αυτές, ο πληθωρισμός δεν είναι τόσο κακός· ζητούν ακόμη και τη συνέχισή του, επειδή είναι οι πρώτες που ωφελούνται από αυτόν. Στην επόμενη διάλεξη θα δούμε πώς αυτή η ανομοιομορφία των συνεπειών

του πληθωρισμού επηρεάζει καθοριστικά τις πολιτικές διεργασίες που οδηγούν στον πληθωρισμό.

Μέσα σε αυτές τις μεταβολές που επιφέρει ο πληθωρισμός, υπάρχουν ομάδες που ευνοούνται και ομάδες που κερδοσκοπούν άμεσα. Δεν χρησιμοποιώ τον όρο «κερδοσκοπούν» ως μομφή προς αυτούς τους ανθρώπους· διότι, αν υπάρχει κάποιος που πρέπει να κατηγορηθεί, αυτός είναι η κυβέρνηση που προκάλεσε τον πληθωρισμό. Και υπάρχουν πάντοτε άνθρωποι που τάσσονται υπέρ του πληθωρισμού, επειδή αντιλαμβάνονται τι συμβαίνει νωρίτερα από τους άλλους. Τα ιδιαίτερα κέρδη τους οφείλονται στο γεγονός ότι η διαδικασία του πληθωρισμού είναι αναγκαστικά ανομοιόμορφη.

III.

Η κυβέρνηση μπορεί να θεωρεί ότι ο πληθωρισμός — ως μέθοδος άντλησης πόρων — είναι προτιμότερος από τη φορολογία, η οποία είναι πάντοτε αντιδημοφιλής και δύσκολη. Σε πολλά πλούσια και μεγάλα έθνη, οι νομοθέτες συζητούσαν συχνά επί μήνες και μήνες τις διάφορες μορφές νέων φόρων που ήταν αναγκαίοι επειδή το κοινοβούλιο είχε αποφασίσει να αυξήσει τις δαπάνες. Αφού συζητούσαν διάφορες μεθόδους εξασφάλισης των χρημάτων μέσω φορολογίας, αποφάσιζαν τελικά ότι ίσως ήταν καλύτερο να τα εξασφαλίσουν μέσω πληθωρισμού.

Βεβαίως, όμως, δεν χρησιμοποιούσαν τη λέξη «πληθωρισμός». Ο πολιτικός που βρίσκεται στην εξουσία και προχωρεί προς τον πληθωρισμό δεν ανακοινώνει: «Προχωρώ προς τον πληθωρισμό». Οι τεχνικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την πρόκληση του πληθωρισμού είναι τόσο περίπλοκες, ώστε ο μέσος πολίτης δεν αντιλαμβάνεται ότι ο πληθωρισμός έχει αρχίσει.

Ένας από τους μεγαλύτερους πληθωρισμούς στην ιστορία σημειώθηκε στο γερμανικό Reich μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πληθωρισμός δεν ήταν τόσο σοβαρός κατά τη διάρκεια του πολέμου· εκείνος που επέφερε την καταστροφή ήταν ο μεταπολεμικός πληθωρισμός. Η κυβέρνηση δεν έλεγε: «Προχωρούμε προς τον πληθωρισμό». Απλώς δανειζόταν χρήματα, με πολύ έμμεσο τρόπο, από την κεντρική τράπεζα. Δεν χρειαζόταν να ρωτήσει πώς θα έβρισκε και θα της παρέδιδε τα χρήματα η κεντρική τράπεζα. Η κεντρική τράπεζα απλώς τα τύπωνε.

Σήμερα, οι τεχνικές πρόκλησης πληθωρισμού περιπλέκονται από το γεγονός ότι υπάρχει καταθετικό χρήμα που διακινείται με επιταγές. Πρόκειται για διαφορετική τεχνική, αλλά το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Με μια μονοκονδυλιά, η κυβέρνηση δημιουργεί παραστατικό χρήμα, αυξάνοντας έτσι την ποσότητα χρήματος και πιστώσεων. Η κυβέρνηση απλώς εκδίδει την εντολή, και το παραστατικό χρήμα υπάρχει.

IV.

Αρχικά, η κυβέρνηση δεν ενδιαφέρεται για το ότι ορισμένοι άνθρωποι θα ζημιωθούν· δεν ενδιαφέρεται για το ότι οι τιμές θα αυξηθούν. Οι νομοθέτες λένε: «Αυτό είναι ένα θαυμάσιο σύστημα!» Αυτό το θαυμάσιο σύστημα, όμως, έχει μία θεμελιώδη αδυναμία: δεν μπορεί να διαρκέσει. Αν ο πληθωρισμός μπορούσε να συνεχίζεται για πάντα, δεν θα είχε νόημα να λέμε στις κυβερνήσεις ότι δεν πρέπει να τον προκαλούν. Το βέβαιο, όμως, σχετικά με τον πληθωρισμό είναι ότι, αργά ή γρήγορα, πρέπει να τερματιστεί. Είναι μια πολιτική που δεν μπορεί να διαρκέσει.

Μακροπρόθεσμα, ο πληθωρισμός τερματίζεται με την κατάρρευση του νομίσματος· καταλήγει σε μια καταστροφή, σε μια κατάσταση όπως εκείνη της Γερμανίας το 1923. Την 1η Αυγούστου 1914, η αξία του

δολαρίου ήταν τέσσερα μάρκα και είκοσι πφένιχ. Εννέα χρόνια και τρεις μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1923, η ισοτιμία του δολαρίου καθορίστηκε στα 4,2 τρισεκατομμύρια μάρκα. Με άλλα λόγια, το μάρκο δεν άξιζε τίποτε. Δεν είχε πλέον καμία αξία.

Πριν από μερικά χρόνια, ένας διάσημος συγγραφέας, ο John Maynard Keynes, έγραψε: «Μακροπρόθεσμα είμαστε όλοι νεκροί». Αυτό είναι ασφαλώς αλήθεια, λυπάμαι που το λέω. Το ερώτημα, όμως, είναι πόσο σύντομη ή μακρά θα είναι η βραχυχρόνια περίοδος. Τον δέκατο όγδοο αιώνα υπήρχε μια διάσημη κυρία, η Madame de Pompadour, στην οποία αποδίδεται το απόφθεγμα: «Après nous le déluge» («Μετά από εμάς, ο κατακλυσμός»). Η Madame de Pompadour είχε την τύχη να πεθάνει μέσα στη βραχυχρόνια περίοδο. Η διάδοχός της, όμως, στη θέση της, η Madame du Barry, επέζησε της βραχυχρόνιας περιόδου και αποκεφαλίστηκε στη μακροχρόνια. Για πολλούς ανθρώπους, το «μακροπρόθεσμο» γίνεται γρήγορα «βραχυπρόθεσμο» — και όσο περισσότερο συνεχίζεται ο πληθωρισμός, τόσο συντομότερα έρχεται το «βραχυπρόθεσμο».

Πόσο μπορεί να διαρκέσει η βραχυχρόνια περίοδος; Για πόσο μπορεί μια κεντρική τράπεζα να συνεχίζει τον πληθωρισμό; Πιθανότατα για όσο διάστημα οι άνθρωποι είναι πεπεισμένοι ότι η κυβέρνηση, αργά ή γρήγορα, αλλά ασφαλώς όχι υπερβολικά αργά, θα σταματήσει να τυπώνει χρήματα και, συνεπώς, θα σταματήσει να μειώνει την αξία κάθε νομισματικής μονάδας.

Όταν οι άνθρωποι παύουν να το πιστεύουν αυτό, όταν αντιλαμβάνονται ότι η κυβέρνηση θα συνεχίζει αδιάκοπα χωρίς καμία πρόθεση να σταματήσει, τότε αρχίζουν να καταλαβαίνουν ότι οι τιμές αύριο θα είναι υψηλότερες από ό,τι σήμερα. Τότε αρχίζουν να αγοράζουν

σε οποιαδήποτε τιμή, προκαλώντας άνοδο των τιμών σε τέτοια ύψη, ώστε το νομισματικό σύστημα καταρρέει.

Αναφέρομαι στην περίπτωση της Γερμανίας, την οποία παρακολουθούσε ολόκληρος ο κόσμος. Πολλά βιβλία έχουν περιγράψει τα γεγονότα εκείνης της εποχής. (Μολονότι δεν είμαι Γερμανός αλλά Αυστριακός, έζησα τα πάντα από μέσα: στην Αυστρία οι συνθήκες δεν ήταν πολύ διαφορετικές από εκείνες στη Γερμανία · ούτε διέφεραν πολύ σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες.) Επί αρκετά χρόνια, ο γερμανικός λαός πίστευε ότι ο πληθωρισμός του ήταν απλώς προσωρινό φαινόμενο, ότι σύντομα θα τελείωνε. Το πίστευε επί σχεδόν εννέα χρόνια, μέχρι το καλοκαίρι του 1923. Τότε, τελικά, άρχισε να αμφιβάλλει. Καθώς ο πληθωρισμός συνεχιζόταν, οι άνθρωποι θεωρούσαν φρονιμότερο να αγοράζουν οτιδήποτε ήταν διαθέσιμο, αντί να κρατούν χρήματα στις τσέπες τους. Επιπλέον, συλλογίζονταν ότι δεν έπρεπε κανείς να δανείζει χρήματα, αλλά ότι, αντιθέτως, ήταν πολύ καλή ιδέα να είναι οφειλέτης. Έτσι, ο πληθωρισμός συνέχιζε να αυτοτροφοδοτείται.

Και συνεχίστηκε στη Γερμανία μέχρι ακριβώς τις 20 Νοεμβρίου 1923. Οι μάζες πίστευαν ότι το πληθωριστικό χρήμα ήταν πραγματικό χρήμα, αλλά κατόπιν διαπίστωσαν ότι οι συνθήκες είχαν αλλάξει. Στο τέλος του γερμανικού πληθωρισμού, το φθινόπωρο του 1923, τα γερμανικά εργοστάσια πλήρωναν τους εργάτες τους κάθε πρωί προκαταβολικά για την εργασία της ημέρας. Και ο εργάτης που ερχόταν στο εργοστάσιο μαζί με τη σύζυγό του της παρέδιδε αμέσως τον μισθό του — όλα τα εκατομμύρια που είχε πάρει. Και η γυναίκα πήγαινε αμέσως σε κάποιο κατάστημα για να αγοράσει κάτι, οτιδήποτε. Αντιλαμβανόταν αυτό που γνώριζαν οι περισσότεροι εκείνη την εποχή: ότι μέσα σε μια νύχτα, από τη μια μέρα στην άλλη, το μάρκο έχανε το πενήντα τοις εκατό της αγοραστικής του δύναμης. Το χρήμα, σαν

σοκολάτα σε ζεστό φούρνο, έλιωνε στις τσέπες των ανθρώπων. Αυτή η τελευταία φάση του γερμανικού πληθωρισμού δεν διήρκεσε πολύ· ύστερα από λίγες ημέρες, ολόκληρος ο εφιάλτης τελείωσε: το μάρκο δεν είχε αξία και έπρεπε να καθιερωθεί νέο νόμισμα.

V

Ο λόρδος Keynes, ο ίδιος άνθρωπος που είπε ότι μακροπρόθεσμα είμαστε όλοι νεκροί, ήταν ένας από μια μακρά σειρά συγγραφέων του εικοστού αιώνα που υποστήριζαν τον πληθωρισμό. Όλοι τους έγραφαν εναντίον του κανόνα χρυσού. Όταν ο Keynes επιτέθηκε στον κανόνα χρυσού, τον αποκάλεσε «βάρβαρο κατάλοιπο». Και οι περισσότεροι άνθρωποι σήμερα θεωρούν γελοίο να μιλά κανείς για επιστροφή στον κανόνα χρυσού. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, θεωρείστε λίγο πολύ ονειροπόλος αν πείτε: «Αργά ή γρήγορα, οι Ηνωμένες Πολιτείες θα πρέπει να επιστρέψουν στον κανόνα χρυσού».

Ωστόσο, ο κανόνας χρυσού έχει ένα τεράστιο πλεονέκτημα: η ποσότητα χρήματος υπό τον κανόνα χρυσού είναι ανεξάρτητη από τις πολιτικές των κυβερνήσεων και των πολιτικών κομμάτων. Αυτό είναι το πλεονέκτημά του. Αποτελεί μια μορφή προστασίας από τις σπάταλες κυβερνήσεις. Αν, υπό τον κανόνα χρυσού, ζητηθεί από μια κυβέρνηση να δαπανήσει χρήματα για κάτι καινούργιο, ο υπουργός Οικονομικών μπορεί να πει: «Και πού θα βρω τα χρήματα; Πείτε μου πρώτα πώς θα βρω τα χρήματα για αυτή την πρόσθετη δαπάνη».

Υπό ένα πληθωριστικό σύστημα, τίποτε δεν είναι ευκολότερο για τους πολιτικούς από το να διατάζουν το κρατικό τυπογραφείο να τους παράσχει όσα χρήματα χρειάζονται για τα σχέδιά τους. Υπό τον κανόνα χρυσού, η χρηστή διακυβέρνηση έχει πολύ καλύτερες προοπτικές· οι

κυβερνώντες μπορούν να πουν στον λαό και στους πολιτικούς: «Δεν μπορούμε να το κάνουμε αν δεν αυξήσουμε τους φόρους».

Υπό πληθωριστικές συνθήκες, όμως, οι άνθρωποι αποκτούν τη συνήθεια να βλέπουν την κυβέρνηση ως έναν θεσμό που διαθέτει απεριόριστα μέσα: το κράτος, η κυβέρνηση, μπορεί να κάνει τα πάντα. Αν, για παράδειγμα, το έθνος θέλει ένα νέο δίκτυο αυτοκινητοδρόμων, αναμένεται από την κυβέρνηση να το κατασκευάσει. Αλλά πού θα βρει η κυβέρνηση τα χρήματα;

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα — ακόμη και στο παρελθόν, επί McKinley — το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα τασσόταν λίγο πολύ υπέρ του υγιούς χρήματος και του κανόνα χρυσού, ενώ το Δημοκρατικό Κόμμα τασσόταν υπέρ του πληθωρισμού· όχι, βεβαίως, πληθωρισμού μέσω χαρτονομίσματος, αλλά μέσω αργύρου.

Ωστόσο, ένας Δημοκρατικός πρόεδρος των Ηνωμένες Πολιτείες, ο πρόεδρος Cleveland, ήταν εκείνος που, στα τέλη της δεκαετίας του 1880, άσκησε βέτο σε απόφαση του Κογκρέσου να δοθεί ένα μικρό ποσό — περίπου 10.000 δολάρια — για τη βοήθεια μιας κοινότητας που είχε πληγεί από κάποια καταστροφή. Και ο πρόεδρος Cleveland αιτιολόγησε το βέτο του γράφοντας: «Ενώ είναι καθήκον των πολιτών να συντηρούν το κράτος, δεν είναι καθήκον του κράτους να συντηρεί τους πολίτες». Αυτό είναι κάτι που κάθε πολιτικός ηγέτης θα έπρεπε να γράφει στον τοίχο του γραφείου του, για να το δείχνει σε όσους έρχονται ζητώντας χρήματα.

Με φέρνει σε κάποια αμηχανία η ανάγκη να απλουστεύω αυτά τα προβλήματα. Υπάρχουν τόσα περίπλοκα προβλήματα στο νομισματικό σύστημα, και δεν θα είχα γράψει ολόκληρους τόμους γι' αυτά αν ήταν τόσο απλά όσο τα περιγράφω εδώ. Τα θεμελιώδη, όμως, είναι ακριβώς

αυτά: αν αυξήσετε την ποσότητα χρήματος, επιφέρετε μείωση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Αυτό είναι που δεν αρέσει σε όσους επηρεάζονται δυσμενώς στις ιδιωτικές τους υποθέσεις. Εκείνοι που δεν ωφελούνται από τον πληθωρισμό είναι εκείνοι που διαμαρτύρονται.

Αν ο πληθωρισμός είναι κακός και αν οι άνθρωποι το αντιλαμβάνονται, γιατί έχει γίνει σχεδόν τρόπος ζωής σε όλες τις χώρες; Ακόμη και μερικές από τις πλουσιότερες χώρες υποφέρουν από αυτή την ασθένεια. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι σήμερα ασφαλώς η πλουσιότερη χώρα στον κόσμο, με το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο. Αν, όμως, ταξιδέψετε στις Ηνωμένες Πολιτείες, θα διαπιστώσετε ότι γίνεται διαρκώς λόγος για τον πληθωρισμό και για την ανάγκη να σταματήσει. Αλλά μόνο μιλούν · δεν ενεργούν.

VI.

Για να σας παραθέσω ορισμένα γεγονότα: μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Μεγάλη Βρετανία επανήλθε στην προπολεμική ισοτιμία της λίρας προς τον χρυσό. Δηλαδή ανατίμησε τη λίρα. Αυτό αύξησε την αγοραστική δύναμη του μισθού κάθε εργαζομένου. Σε μια ανεμπόδιστη αγορά, ο ονομαστικός χρηματικός μισθός θα είχε μειωθεί ώστε να αντισταθμιστεί αυτή η μεταβολή, και ο πραγματικός μισθός των εργαζομένων δεν θα είχε θιγεί. Δεν έχουμε εδώ τον χρόνο να συζητήσουμε τους λόγους γι' αυτό. Τα συνδικάτα στη Μεγάλη Βρετανία, όμως, δεν ήταν διατεθειμένα να δεχθούν προσαρμογή των χρηματικών μισθών προς τα κάτω καθώς αυξανόταν η αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας. Επομένως, αυτό το νομισματικό μέτρο αύξησε σημαντικά τους πραγματικούς μισθούς. Αυτό υπήρξε σοβαρή καταστροφή για την England, επειδή η Μεγάλη Βρετανία είναι

μια κατά κύριο λόγο βιομηχανική χώρα, η οποία, για να ζήσει, πρέπει να εισάγει πρώτες ύλες, ημικατεργασμένα αγαθά και τρόφιμα και να εξάγει βιομηχανικά προϊόντα για να πληρώνει αυτές τις εισαγωγές. Με την άνοδο της διεθνούς αξίας της λίρας, οι τιμές των βρετανικών αγαθών αυξήθηκαν στις ξένες αγορές και οι πωλήσεις και οι εξαγωγές μειώθηκαν. Η Μεγάλη Βρετανία είχε, στην πράξη, αποκλείσει τον εαυτό της από την παγκόσμια αγορά λόγω των υψηλών τιμών της.

Τα συνδικάτα δεν μπορούσαν να καμφθούν. Γνωρίζετε τη δύναμη ενός συνδικάτου σήμερα. Έχει το δικαίωμα, ουσιαστικά το προνόμιο, να καταφεύγει στη βία. Και μια συνδικαλιστική εντολή δεν είναι, επομένως, ας πούμε, λιγότερο σημαντική από ένα κυβερνητικό διάταγμα. Το κυβερνητικό διάταγμα είναι μια εντολή για την επιβολή της οποίας βρίσκεται σε ετοιμότητα ο κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους — η αστυνομία. Πρέπει να υπακούσετε στο κυβερνητικό διάταγμα, διαφορετικά θα έχετε προβλήματα με την αστυνομία.

Δυστυχώς, έχουμε πλέον, σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου, μια δεύτερη εξουσία που είναι σε θέση να ασκεί βία: τα εργατικά συνδικάτα. Τα εργατικά συνδικάτα καθορίζουν τους μισθούς και κατόπιν απεργούν για να τους επιβάλουν, όπως ακριβώς η κυβέρνηση θα μπορούσε να θεσπίσει έναν κατώτατο μισθό. Δεν θα συζητήσω τώρα το συνδικαλιστικό ζήτημα · θα ασχοληθώ με αυτό αργότερα. Θέλω μόνο να καταστήσω σαφές ότι η πολιτική των συνδικάτων είναι να αυξάνουν τους μισθούς πάνω από το επίπεδο που θα είχαν σε μια ανεμπόδιστη αγορά. Ως αποτέλεσμα, ένα σημαντικό μέρος του δυνητικού εργατικού δυναμικού μπορεί να απασχοληθεί μόνο από ανθρώπους ή βιομηχανίες που είναι διατεθειμένοι να υφίστανται ζημιές. Και επειδή οι επιχειρήσεις δεν μπορούν να συνεχίζουν να υφίστανται ζημιές, κλείνουν και οι άνθρωποι μένουν άνεργοι. Ο καθορισμός των μισθών πάνω από το

επίπεδο που θα είχαν στην ανεμπόδιστη αγορά έχει πάντοτε ως αποτέλεσμα την ανεργία ενός σημαντικού μέρους του δυνητικού εργατικού δυναμικού.

Στη Μεγάλη Βρετανία, αποτέλεσμα των υψηλών μισθών που επέβαλαν τα εργατικά συνδικάτα ήταν η μόνιμη ανεργία, η οποία παρατεινόταν χρόνο με τον χρόνο. Εκατομμύρια εργάτες ήταν άνεργοι, η παραγωγή μειωνόταν. Ακόμη και οι ειδικοί βρίσκονταν σε αμηχανία. Σε αυτή την κατάσταση, η βρετανική κυβέρνηση προέβη σε μια ενέργεια που θεωρούσε απαραίτητο έκτακτο μέτρο: υποτίμησε το νόμισμά της.

Το αποτέλεσμα ήταν ότι η αγοραστική δύναμη των χρηματικών μισθών, στους οποίους επέμεναν τα συνδικάτα, δεν ήταν πλέον η ίδια. Οι πραγματικοί μισθοί, οι μισθοί εκφρασμένοι σε εμπορεύματα, μειώθηκαν. Τώρα ο εργαζόμενος δεν μπορούσε να αγοράσει όσα μπορούσε προηγουμένως, μολονότι οι ονομαστικοί μισθοί παρέμεναν οι ίδιοι. Με αυτόν τον τρόπο, θεωρήθηκε ότι οι πραγματικοί μισθοί θα επέστρεφαν στα επίπεδα της ελεύθερης αγοράς και η ανεργία θα εξαφανιζόταν.

Αυτό το μέτρο — η υποτίμηση — υιοθετήθηκε από διάφορες άλλες χώρες, από τη Γαλλία, την Ολλανδία και το Βέλγιο. Μία χώρα κατέφυγε μάλιστα δύο φορές σε αυτό το μέτρο μέσα σε ενάμιση χρόνο. Η χώρα αυτή ήταν η Τσεχοσλοβακία. Ήταν, ας πούμε, μια συγκαλυμμένη μέθοδος εξουδετέρωσης της δύναμης των συνδικάτων. Δεν θα μπορούσε, ωστόσο, να χαρακτηριστεί πραγματική επιτυχία.

Ύστερα από λίγα χρόνια, οι άνθρωποι, οι εργαζόμενοι, ακόμη και τα συνδικάτα, άρχισαν να καταλαβαίνουν τι συνέβαινε. Αντιλήφθηκαν ότι η υποτίμηση του νομίσματος είχε μειώσει τους πραγματικούς τους μισθούς.

Τα συνδικάτα είχαν τη δύναμη να αντιταχθούν σε αυτό. Σε πολλές χώρες εισήγαγαν στις μισθολογικές συμβάσεις μια ρήτρα που προέβλεπε ότι οι χρηματικοί μισθοί έπρεπε να αυξάνονται αυτομάτως όταν αυξάνονταν οι τιμές. Αυτό ονομάζεται τιμαριθμική αναπροσαρμογή. Τα συνδικάτα άρχισαν να παρακολουθούν τον τιμάριθμο. Έτσι, αυτή η μέθοδος μείωσης της ανεργίας που εγκαινίασε η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας το 1931 — και την οποία υιοθέτησαν αργότερα όλες σχεδόν οι σημαντικές κυβερνήσεις —, αυτή η μέθοδος «επίλυσης της ανεργίας», δεν λειτουργεί πλέον σήμερα.

Το 1936, στη *Γενική θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, ο λόρδος Keynes δυστυχώς ανήγαγε αυτή τη μέθοδο — τα έκτακτα μέτρα της περιόδου μεταξύ 1929 και 1933 — σε αρχή, σε θεμελιώδες σύστημα πολιτικής. Και τη δικαιολόγησε λέγοντας, στην ουσία: «Η ανεργία είναι κακή. Αν θέλετε να εξαφανιστεί η ανεργία, πρέπει να αυξήσετε πληθωριστικά την ποσότητα χρήματος».

Αντιλαμβανόταν πολύ καλά ότι οι μισθοί μπορεί να είναι υπερβολικά υψηλοί για την αγορά, δηλαδή υπερβολικά υψηλοί για να είναι κερδοφόρο για έναν εργοδότη να αυξήσει το εργατικό δυναμικό. Συνεπώς, υπερβολικά υψηλοί από τη σκοπιά του συνόλου του εργαζόμενου πληθυσμού, διότι, όταν τα συνδικάτα επιβάλλουν μισθούς πάνω από το επίπεδο της αγοράς, μόνο ένα μέρος όσων επιθυμούν να αμείβονται με μισθό μπορεί να βρει εργασία.

Και ο Keynes έλεγε, στην ουσία: «Ασφαλώς, η μαζική ανεργία που παρατείνεται χρόνο με τον χρόνο είναι μια πολύ δυσάρεστη κατάσταση». Αντί, όμως, να προτείνει ότι οι μισθοί θα μπορούσαν και θα έπρεπε να προσαρμοστούν στις συνθήκες της αγοράς, έλεγε, στην ουσία: «Αν υποτιμηθεί το νόμισμα και οι εργαζόμενοι δεν είναι αρκετά ευφυείς ώστε να το αντιληφθούν, δεν θα αντισταθούν στη μείωση των

πραγματικών μισθών, εφόσον οι ονομαστικοί μισθοί παραμένουν οι ίδιοι». Με άλλα λόγια, ο λόρδος Keynes έλεγε ότι, αν ένας άνθρωπος λαμβάνει σήμερα το ίδιο ποσό σε στερλίνες με εκείνο που λάμβανε πριν υποτιμηθεί το νόμισμα, δεν θα αντιληφθεί ότι στην πραγματικότητα λαμβάνει πλέον λιγότερα.

Για να το πούμε με την παλαιά, απλή γλώσσα, ο Keynes πρότεινε την εξαπάτηση των εργαζομένων. Αντί να δηλώσει ανοιχτά ότι οι μισθοί πρέπει να προσαρμοστούν στις συνθήκες της αγοράς — διότι, αν δεν προσαρμοστούν, ένα μέρος του εργατικού δυναμικού θα παραμείνει αναπόφευκτα άνεργο —, έλεγε, στην ουσία: «Η πλήρης απασχόληση μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν υπάρχει πληθωρισμός. Εξαπατήστε τους εργαζομένους». Το πιο ενδιαφέρον γεγονός, όμως, είναι ότι, όταν δημοσιεύθηκε η *Γενική θεωρία* του, η εξαπάτηση δεν ήταν πλέον δυνατή, επειδή οι άνθρωποι είχαν ήδη αρχίσει να παρακολουθούν τον τιμάριθμο. Ο στόχος της πλήρους απασχόλησης, όμως, παρέμεινε.

VIII.

Τι σημαίνει «πλήρης απασχόληση»; Αφορά την ανεμπόδιστη αγορά εργασίας, η οποία δεν χειραγωγείται από τα συνδικάτα ή από την κυβέρνηση. Σε αυτή την αγορά, οι μισθοί για κάθε είδος εργασίας τείνουν να φτάσουν σε ένα σημείο όπου όποιος θέλει εργασία μπορεί να τη βρει και κάθε εργοδότης μπορεί να προσλάβει όσους εργαζομένους χρειάζεται. Αν αυξηθεί η ζήτηση εργασίας, ο μισθός θα τείνει να αυξηθεί· αν χρειάζονται λιγότεροι εργαζόμενοι, ο μισθός θα τείνει να μειωθεί.

Η μόνη μέθοδος με την οποία μπορεί να επιτευχθεί μια κατάσταση «πλήρους απασχόλησης» είναι η διατήρηση μιας ανεμπόδιστης αγοράς

εργασίας. Αυτό ισχύει για κάθε είδος εργασίας και για κάθε είδος εμπορεύματος.

Τι κάνει ένας επιχειρηματίας που θέλει να πουλήσει ένα εμπόρευμα προς πέντε δολάρια τη μονάδα; Όταν δεν μπορεί να το πουλήσει σε αυτή την τιμή, η τεχνική έκφραση που χρησιμοποιείται στις επιχειρήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι: «Το απόθεμα δεν κινείται». Πρέπει, όμως, να κινηθεί. Δεν μπορεί να κρατά τα πράγματα, επειδή πρέπει να αγοράσει κάτι καινούργιο· οι μόδες αλλάζουν. Έτσι, πουλά σε χαμηλότερη τιμή. Αν δεν μπορεί να πουλήσει το εμπόρευμα στα πέντε δολάρια, πρέπει να το πουλήσει στα τέσσερα. Αν δεν μπορεί να το πουλήσει στα τέσσερα, πρέπει να το πουλήσει στα τρία. Δεν υπάρχει άλλη επιλογή όσο συνεχίζει την επιχειρηματική του δραστηριότητα. Μπορεί να υποστεί ζημιές, αλλά αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι η πρόβλεψή του για την αγορά του προϊόντος του ήταν λανθασμένη.

Το ίδιο συμβαίνει με τις χιλιάδες και χιλιάδες νέων που έρχονται καθημερινά από τις αγροτικές περιοχές στην πόλη προσπαθώντας να κερδίσουν χρήματα. Αυτό συμβαίνει σε κάθε βιομηχανικό έθνος. Στις Ηνωμένες Πολιτείες έρχονται στην πόλη με την ιδέα ότι θα έπρεπε να παίρνουν, ας πούμε, εκατό δολάρια την εβδομάδα. Αυτό μπορεί να είναι αδύνατον. Αν, λοιπόν, ένας άνθρωπος δεν μπορεί να βρει δουλειά με εκατό δολάρια την εβδομάδα, πρέπει να προσπαθήσει να βρει δουλειά με ενενήντα ή ογδόντα δολάρια, ίσως και λιγότερα. Αν, όμως, έλεγε — όπως λένε τα συνδικάτα — «εκατό δολάρια την εβδομάδα ή τίποτε», τότε μπορεί να αναγκάζοταν να παραμείνει άνεργος. (Πολλούς δεν τους ενοχλεί να είναι άνεργοι, επειδή το κράτος καταβάλλει επιδόματα ανεργίας — από ειδικούς φόρους που επιβάλλονται στους εργοδότες — τα οποία είναι μερικές φορές σχεδόν ίσα με τον μισθό που θα λάμβανε ο άνθρωπος αυτός αν εργαζόταν.)

Επειδή μια ορισμένη ομάδα ανθρώπων πιστεύει ότι η πλήρης απασχόληση μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω πληθωρισμού, ο πληθωρισμός γίνεται αποδεκτός στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι άνθρωποι, όμως, συζητούν το ερώτημα: πρέπει να έχουμε υγιές νόμισμα με ανεργία ή πληθωρισμό με πλήρη απασχόληση; Στην πραγματικότητα, αυτή είναι μια βαθιά εσφαλμένη ανάλυση.

Για να αντιμετωπίσουμε αυτό το πρόβλημα, πρέπει να θέσουμε το ερώτημα: πώς μπορεί κανείς να βελτιώσει την κατάσταση των εργαζομένων και όλων των άλλων ομάδων του πληθυσμού; Η απάντηση είναι: διατηρώντας μια ανεμπόδιστη αγορά εργασίας και επιτυγχάνοντας έτσι πλήρη απασχόληση. Το δίλημμά μας είναι αν οι μισθοί θα καθορίζονται από την αγορά ή από τη συνδικαλιστική πίεση και τον εξαναγκασμό. Το δίλημμα δεν είναι «θα έχουμε πληθωρισμό ή ανεργία;»

Αυτή η εσφαλμένη ανάλυση του προβλήματος υποστηρίζεται στην Αγγλία, στις ευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες, ακόμη και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Και ορισμένοι λένε: «Μα κοιτάzte, ακόμη και οι Ηνωμένες Πολιτείες προκαλούν πληθωρισμό. Γιατί να μην το κάνουμε κι εμείς;»

Σε αυτούς θα έπρεπε να απαντήσει κανείς πρώτα απ' όλα: «Ένα από τα προνόμια ενός πλούσιου ανθρώπου είναι ότι έχει την οικονομική δυνατότητα να φέρεται ανόητα για πολύ μεγαλύτερο διάστημα από έναν φτωχό». Και αυτή είναι η κατάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών. Η οικονομική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών είναι πολύ κακή και γίνεται χειρότερη. Ίσως οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν την οικονομική δυνατότητα να φέρονται ανόητα λίγο περισσότερο από ορισμένες άλλες χώρες.

Το σημαντικότερο που πρέπει να θυμόμαστε είναι ότι ο πληθωρισμός δεν είναι θεομηνία · δεν είναι καταστροφή από τα στοιχεία της φύσης ούτε ασθένεια που εμφανίζεται σαν την πανώλη. Ο πληθωρισμός είναι πολιτική — μια σκόπιμη πολιτική ανθρώπων που καταφεύγουν σε αυτόν επειδή τον θεωρούν μικρότερο κακό από την ανεργία. Γεγονός είναι, όμως, ότι, σε έναν όχι και τόσο μακρινό χρονικό ορίζοντα, ο πληθωρισμός δεν θεραπεύει την ανεργία.

Ο πληθωρισμός είναι πολιτική. Και μια πολιτική μπορεί να αλλάξει. Επομένως, δεν υπάρχει λόγος να υποκύπτουμε στον πληθωρισμό. Αν θεωρούμε τον πληθωρισμό κακό, πρέπει να πάψουμε να τον προκαλούμε. Πρέπει να ισοσκελίσουμε τον κρατικό προϋπολογισμό. Βεβαίως, η κοινή γνώμη πρέπει να το υποστηρίζει αυτό · οι διανοούμενοι πρέπει να βοηθήσουν τον λαό να κατανοήσει. Με την υποστήριξη της κοινής γνώμης, είναι ασφαλώς δυνατόν οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι του λαού να εγκαταλείψουν την πολιτική του πληθωρισμού.

Πρέπει να θυμόμαστε ότι, μακροπρόθεσμα, μπορεί να είμαστε όλοι νεκροί και ασφαλώς θα είμαστε νεκροί. Οφείλουμε, όμως, να διευθετήσουμε τις επίγειες υποθέσεις μας, για τη βραχυχρόνια περίοδο κατά την οποία έχουμε να ζήσουμε, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Και ένα από τα αναγκαία μέτρα για αυτόν τον σκοπό είναι η εγκατάλειψη των πληθωριστικών πολιτικών.

5η διάλεξη: Ξένες επενδύσεις

Ορισμένοι χαρακτηρίζουν τα προγράμματα οικονομικής ελευθερίας αρνητικά προγράμματα. Λένε: «Τι θέλετε πραγματικά εσείς οι φιλελεύθεροι; Είστε εναντίον του σοσιαλισμού, της κρατικής παρέμβασης, του πληθωρισμού, της συνδικαλιστικής βίας, των προστατευτικών δασμών... Λέτε “όχι” στα πάντα».

Θα χαρακτήριζα αυτή τη δήλωση μονόπλευρη και επιφανειακή διατύπωση του προβλήματος. Διότι είναι δυνατόν να διατυπωθεί ένα φιλελεύθερο πρόγραμμα με θετικό τρόπο. Αν κάποιος λέει: «Είμαι κατά της λογοκρισίας», δεν είναι αρνητικός· υποστηρίζει το δικαίωμα των συγγραφέων να αποφασίζουν τι θέλουν να δημοσιεύσουν χωρίς κρατική επέμβαση. Αυτό δεν είναι αρνητισμός· είναι ακριβώς ελευθερία. (Βεβαίως, όταν χρησιμοποιώ τον όρο «φιλελεύθερος» αναφερόμενος στις συνθήκες του οικονομικού συστήματος, εννοώ τον φιλελεύθερο με την παλαιά, κλασική σημασία της λέξης.)

Σήμερα, οι περισσότεροι θεωρούν μη ικανοποιητική την ύπαρξη σημαντικών διαφορών στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ πολλών χωρών. Πριν από διακόσια χρόνια, οι συνθήκες στη Μεγάλη Βρετανία ήταν πολύ

χειρότερες από ό,τι είναι σήμερα στην Ινδία. Οι Βρετανοί, όμως, το 1750 δεν αυτοχαρακτηρίζονταν «υπανάπτυκτοι» ή «καθυστερημένοι», επειδή δεν ήταν σε θέση να συγκρίνουν τις συνθήκες της χώρας τους με εκείνες χωρών όπου οι οικονομικές συνθήκες ήταν πιο ικανοποιητικές. Σήμερα, όλοι όσοι δεν έχουν φτάσει στο μέσο βιοτικό επίπεδο των Ηνωμένων Πολιτειών πιστεύουν ότι κάτι δεν πάει καλά με τη δική τους οικονομική κατάσταση. Πολλές από αυτές τις χώρες αυτοαποκαλούνται «αναπτυσσόμενες χώρες» και, με αυτή την ιδιότητα, ζητούν βοήθεια από τις λεγόμενες ανεπτυγμένες ή ακόμη και υπερανεπτυγμένες χώρες.

I.

Επιτρέψτε μου να εξηγήσω την πραγματικότητα αυτής της κατάστασης. Το βιοτικό επίπεδο είναι χαμηλότερο στις λεγόμενες αναπτυσσόμενες χώρες, επειδή οι μέσες αποδοχές για το ίδιο είδος εργασίας είναι χαμηλότερες σε αυτές τις χώρες από ό,τι σε ορισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, στον Καναδά, στην Ιαπωνία και, ιδίως, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αν προσπαθήσουμε να βρούμε τους λόγους αυτής της διαφοράς, πρέπει να αντιληφθούμε ότι δεν οφείλεται σε κατωτερότητα των εργατών ή των άλλων μισθωτών. Σε ορισμένες ομάδες εργατών της Βόρειας Αμερικής επικρατεί η τάση να πιστεύουν ότι οι ίδιοι είναι καλύτεροι από τους άλλους — ότι χάρη στη δική τους αξία λαμβάνουν υψηλότερους μισθούς από άλλους ανθρώπους.

Θα αρκούσε ένας Αμερικανός εργάτης να επισκεφθεί μια άλλη χώρα — ας πούμε την Ιταλία, από την οποία προήλθαν πολλοί Αμερικανοί εργάτες — για να διαπιστώσει ότι δεν είναι οι προσωπικές του ιδιότητες αλλά οι συνθήκες της χώρας που του επιτρέπουν να λαμβάνει υψηλότερους μισθούς. Αν ένας άνθρωπος από τη Σικελία μεταναστεύσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, μπορεί πολύ σύντομα να λαμβάνει τους

μισθούς που συνηθίζονται στις Ηνωμένες Πολιτείες. Και αν ο ίδιος άνθρωπος επιστρέψει στη Σικελία, θα διαπιστώσει ότι η παραμονή του στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν του προσέδωσε ιδιότητες που θα του επέτρεπαν να λαμβάνει στη Σικελία υψηλότερους μισθούς από τους συμπατριώτες του.

Ούτε μπορεί κανείς να εξηγήσει αυτή την οικονομική κατάσταση υποθέτοντας κάποια κατωτερότητα των επιχειρηματιών εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών. Είναι γεγονός ότι, εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών, του Καναδά, της Δυτικής Ευρώπης και ορισμένων περιοχών της Ασίας, ο εξοπλισμός των εργοστασίων και οι τεχνολογικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται είναι, σε γενικές γραμμές, κατώτερα από εκείνα των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτό, όμως, δεν οφείλεται στην άγνοια των επιχειρηματιών αυτών των «υπανάπτυκτων» χωρών. Γνωρίζουν πολύ καλά ότι τα εργοστάσια στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά είναι πολύ καλύτερα εξοπλισμένα. Οι ίδιοι γνωρίζουν όλα όσα πρέπει να γνωρίζουν για την τεχνολογία· και αν δεν τα γνωρίζουν, έχουν τη δυνατότητα να μάθουν όσα χρειάζονται από εγχειρίδια και τεχνικά περιοδικά που διαδίδουν αυτές τις γνώσεις.

Για άλλη μια φορά: η διαφορά δεν έγκειται στην προσωπική κατωτερότητα ή στην άγνοια. Η διαφορά έγκειται στο διαθέσιμο κεφάλαιο, στην ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών. Με άλλα λόγια, το ποσό του επενδεδυμένου κεφαλαίου ανά κάτοικο είναι μεγαλύτερο στα λεγόμενα προηγμένα έθνη από ό,τι στα αναπτυσσόμενα.

Ένας επιχειρηματίας δεν μπορεί να πληρώνει έναν εργαζόμενο περισσότερο από το ποσό κατά το οποίο η εργασία αυτού του εργαζομένου αυξάνει την αξία του προϊόντος. Δεν μπορεί να τον πληρώνει περισσότερο από όσο είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν οι

πελάτες για την πρόσθετη εργασία του συγκεκριμένου εργαζομένου. Αν τον πληρώνει περισσότερο, δεν θα ανακτήσει τις δαπάνες του από τους πελάτες. Υφίσταται ζημίες και, όπως έχω επισημάνει επανειλημμένα και όπως γνωρίζει ο καθένας, ένας επιχειρηματίας που υφίσταται ζημίες πρέπει να αλλάζει τις επιχειρηματικές του μεθόδους ή να πτωχεύσει.

Οι οικονομολόγοι περιγράφουν αυτή την κατάσταση λέγοντας ότι «οι μισθοί καθορίζονται από την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας». Αυτός είναι απλώς ένας άλλος τρόπος να εκφραστεί ό,τι μόλις είπα. Είναι γεγονός ότι το ύψος των μισθών καθορίζεται από το ποσό κατά το οποίο η εργασία ενός ανθρώπου αυξάνει την αξία του προϊόντος. Αν ένας άνθρωπος εργάζεται με καλύτερα και αποδοτικότερα εργαλεία, μπορεί μέσα σε μία ώρα να επιτελέσει πολύ περισσότερα από έναν άνθρωπο που εργάζεται επί μία ώρα με λιγότερο αποδοτικά μέσα. Είναι προφανές ότι 100 άνθρωποι που εργάζονται σε ένα αμερικανικό εργοστάσιο υποδημάτων, εξοπλισμένο με τα πιο σύγχρονα εργαλεία και μηχανήματα, παράγουν πολύ περισσότερα στο ίδιο χρονικό διάστημα από 100 υποδηματοποιούς στην Ινδία, οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να εργάζονται με παλαιού τύπου εργαλεία και με λιγότερο εξελιγμένο τρόπο.

Οι εργοδότες σε όλα αυτά τα αναπτυσσόμενα έθνη γνωρίζουν πολύ καλά ότι τα καλύτερα εργαλεία θα καθιστούσαν τις επιχειρήσεις τους πιο κερδοφόρες. Θα ήθελαν να κατασκευάσουν περισσότερα και καλύτερα εργοστάσια. Το μόνο που τους εμποδίζει είναι η έλλειψη κεφαλαίου. Η διαφορά ανάμεσα στα λιγότερο και στα περισσότερα ανεπτυγμένα έθνη είναι συνάρτηση του χρόνου: οι Βρετανοί άρχισαν να αποταμιεύουν νωρίτερα από όλα τα άλλα έθνη· άρχισαν επίσης νωρίτερα να συσσωρεύουν κεφάλαιο και να το επενδύουν σε επιχειρήσεις. Επειδή ξεκίνησαν νωρίτερα, στη Μεγάλη Βρετανία υπήρχε υψηλότερο βιοτικό επίπεδο όταν, σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το βιοτικό επίπεδο

ήταν ακόμη χαμηλότερο. Σταδιακά, όλα τα άλλα έθνη άρχισαν να μελετούν τις βρετανικές συνθήκες, και δεν δυσκολεύτηκαν να ανακαλύψουν την αιτία του πλούτου της Μεγάλης Βρετανία. Έτσι, άρχισαν να μιμούνται τις μεθόδους των βρετανικών επιχειρήσεων.

Επειδή τα άλλα έθνη ξεκίνησαν αργότερα και επειδή οι Βρετανοί δεν σταμάτησαν να επενδύουν κεφάλαιο, παρέμενε μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις συνθήκες της Αγγλίας και σε εκείνες των άλλων χωρών. Συνέβη, όμως, κάτι που έκανε το προβάδισμα της Μεγάλης Βρετανίας να εξαφανιστεί.

II.

Αυτό που συνέβη ήταν το μεγαλύτερο γεγονός στην ιστορία του δέκατου ένατου αιώνα, και αυτό δεν αφορά μόνο την ιστορία μιας μεμονωμένης χώρας. Το μεγάλο αυτό γεγονός ήταν η ανάπτυξη των ξένων επενδύσεων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Το 1817, ο μεγάλος Βρετανός οικονομολόγος Ricardo εξακολουθούσε να θεωρεί δεδομένο ότι το κεφάλαιο μπορούσε να επενδύεται μόνο εντός των συνόρων μιας χώρας. Θεωρούσε δεδομένο ότι οι κεφαλαιούχοι δεν θα επιχειρούσαν να επενδύσουν στο εξωτερικό. Λίγες δεκαετίες αργότερα, όμως, οι επενδύσεις κεφαλαίου στο εξωτερικό άρχισαν να διαδραματίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στις παγκόσμιες υποθέσεις.

Χωρίς επενδύσεις κεφαλαίου, τα λιγότερο ανεπτυγμένα από τη Μεγάλη Βρετανία έθνη θα ήταν αναγκασμένα να ξεκινήσουν με τις μεθόδους και την τεχνολογία με τις οποίες είχαν ξεκινήσει οι Βρετανοί στις αρχές και στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα και, αργά, βήμα προς βήμα — πάντοτε πολύ κάτω από το τεχνολογικό επίπεδο της βρετανικής οικονομίας —, να προσπαθήσουν να μιμηθούν όσα είχαν κάνει οι Βρετανοί.

Θα χρειάζονταν πολλές, πάρα πολλές δεκαετίες για να φτάσουν αυτές οι χώρες στο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στο οποίο είχε φτάσει η Μεγάλη Βρετανία εκατό ή και περισσότερα χρόνια πριν από αυτές. Το μεγάλο γεγονός, όμως, που βοήθησε όλες αυτές τις χώρες ήταν οι ξένες επενδύσεις.

Ξένες επενδύσεις σήμαινε ότι Βρετανοί κεφαλαιούχοι επένδυναν βρετανικό κεφάλαιο σε άλλα μέρη του κόσμου. Αρχικά το επένδυσαν σε εκείνες τις ευρωπαϊκές χώρες που, από τη σκοπιά της Μεγάλης Βρετανίας, στερούνταν κεφαλαίου και υστερούσαν στην ανάπτυξή τους. Είναι γνωστό ότι οι σιδηρόδρομοι των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και των Ηνωμένων Πολιτειών, κατασκευάστηκαν με τη βοήθεια βρετανικού κεφαλαίου. Γνωρίζετε ότι το ίδιο συνέβη και σε αυτή τη χώρα, στην Αργεντινή.

Οι εταιρείες αερίου σε όλες τις πόλεις της Ευρώπης ήταν επίσης βρετανικές. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870, ένας Βρετανός συγγραφέας και ποιητής επέκρινε τους συμπατριώτες του. Είπε: «Οι Βρετανοί έχουν χάσει την παλιά τους ζωτικότητα και δεν έχουν πλέον νέες ιδέες. Δεν είναι πια σημαντικό ή ηγετικό έθνος στον κόσμο». Σε αυτό ο Herbert Spencer, ο μεγάλος κοινωνιολόγος, απάντησε: «Κοιτάζτε την ευρωπαϊκή ήπειρο. Όλες οι ευρωπαϊκές πρωτεύουσες έχουν φωτισμό επειδή μια βρετανική εταιρεία αερίου τις εφοδιάζει με αέριο». Αυτό συνέβαινε, βεβαίως, στην εποχή του φωτισμού με αέριο, η οποία μας φαίνεται σήμερα «μακρινή». Συνεχίζοντας την απάντησή του σε αυτόν τον Βρετανό επικριτή, ο Herbert Spencer πρόσθεσε: «Λέτε ότι οι Γερμανοί προηγούνται κατά πολύ της Μεγάλης Βρετανίας. Κοιτάζτε, όμως, τη Γερμανία. Ακόμη και το Βερολίνο, η πρωτεύουσα του γερμανικού Reich, η πρωτεύουσα του πνεύματος, θα βρισκόταν στο

σκοτάδι αν μια βρετανική εταιρεία αερίου δεν είχε εισβάλει στη χώρα και δεν είχε φωτίσει τους δρόμους».

Με τον ίδιο τρόπο, το βρετανικό κεφάλαιο ανέπτυξε τους σιδηροδρόμους και πολλούς βιομηχανικούς κλάδους στις Ηνωμένες Πολιτείες. Και, βεβαίως, όσο μια χώρα εισάγει κεφάλαιο, το εμπορικό της ισοζύγιο είναι αυτό που οι μη οικονομολόγοι αποκαλούν «δυσμενές». Αυτό σημαίνει ότι οι εισαγωγές της υπερβαίνουν τις εξαγωγές της. Ο λόγος για το «ευνοϊκό εμπορικό ισοζύγιο» της Μεγάλης Βρετανίας ήταν ότι τα βρετανικά εργοστάσια έστελναν πολλών ειδών εξοπλισμό στις Ηνωμένες Πολιτείες και αυτός ο εξοπλισμός δεν πληρωνόταν με τίποτε άλλο παρά με μετοχές αμερικανικών εταιρειών. Αυτή η περίοδος στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών διήρκεσε, σε γενικές γραμμές, έως τη δεκαετία του 1890.

Όταν, όμως, οι Ηνωμένες Πολιτείες, με τη βοήθεια του βρετανικού κεφαλαίου — και αργότερα με τη βοήθεια των δικών τους φιλοκαπιταλιστικών πολιτικών —, ανέπτυξαν το οικονομικό τους σύστημα με πρωτοφανή τρόπο, οι Αμερικανοί άρχισαν να επαναγοράζουν τις μετοχές που είχαν άλλοτε πουλήσει σε ξένους. Τότε οι εξαγωγές των Ηνωμένων Πολιτειών υπερέβαιναν τις εισαγωγές τους. Η διαφορά εξοφλούνταν με την εισαγωγή — με τον επαναπατρισμό, όπως λεγόταν — κοινών μετοχών αμερικανικών εταιρειών.

Αυτή η περίοδος διήρκεσε έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όσα συνέβησαν αργότερα είναι μια άλλη ιστορία. Είναι η ιστορία των αμερικανικών επιχορηγήσεων προς τις εμπόλεμες χώρες μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων και μετά από αυτούς: τα δάνεια και οι επενδύσεις των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ευρώπη, πέρα από το πρόγραμμα δανεισμού και εκμίσθωσης, την εξωτερική βοήθεια, το Σχέδιο Marshall, τα τρόφιμα που αποστέλλονταν στο εξωτερικό και άλλες επιχορηγήσεις.

Το τονίζω αυτό επειδή οι άνθρωποι πιστεύουν μερικές φορές ότι είναι ντροπή ή ταπείνωση να δραστηριοποιείται ξένο κεφάλαιο στη χώρα τους. Πρέπει να αντιληφθείτε ότι σε όλες τις χώρες, εκτός από την Αγγλία, οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των σύγχρονων βιομηχανιών.

Όταν λέω ότι οι ξένες επενδύσεις ήταν το μεγαλύτερο ιστορικό γεγονός του δέκατου ένατου αιώνα, πρέπει να σκεφτείτε όλα όσα δεν θα είχαν δημιουργηθεί αν δεν υπήρχαν ξένες επενδύσεις. Όλοι οι σιδηρόδρομοι, τα λιμάνια, τα εργοστάσια και τα ορυχεία στην Ασία, καθώς και η Διώρυγα του Suez και πολλά άλλα έργα στο δυτικό ημισφαίριο, δεν θα είχαν κατασκευαστεί αν δεν υπήρχαν ξένες επενδύσεις.

III.

Οι ξένες επενδύσεις πραγματοποιούνται με την προσδοκία ότι δεν θα απαλλοτριωθούν. Κανείς δεν θα επένδυε τίποτε αν γνώριζε εκ των προτέρων ότι κάποιος θα απαλλοτρώνε τις επενδύσεις του. Την εποχή κατά την οποία πραγματοποιούνταν αυτές οι ξένες επενδύσεις, τον δέκατο ένατο αιώνα και στις αρχές του εικοστού, δεν ετίθετο ζήτημα απαλλοτρίωσης. Εξαρχής, ορισμένες χώρες έδειχναν κάποια εχθρότητα προς το ξένο κεφάλαιο, αλλά ως επί το πλείστον αντιλαμβάνονταν πολύ καλά ότι αποκόμιζαν τεράστιο όφελος από αυτές τις ξένες επενδύσεις.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτές οι ξένες επενδύσεις δεν πραγματοποιούνταν απευθείας προς ξένους κεφαλαιούχους, αλλά έμμεσα, μέσω δανείων προς την ξένη κυβέρνηση. Τότε η κυβέρνηση ήταν εκείνη που χρησιμοποιούσε τα χρήματα για επενδύσεις. Αυτή ήταν, για παράδειγμα, η περίπτωση της Ρωσίας. Για καθαρά πολιτικούς λόγους, οι Γάλλοι επένδυσαν στη Ρωσία, κατά τις δύο δεκαετίες που

προηγήθηκαν του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, περίπου είκοσι δισεκατομμύρια χρυσά φράγκα, δανείζοντάς τα κυρίως στη ρωσική κυβέρνηση. Όλα τα μεγάλα έργα της ρωσικής κυβέρνησης — για παράδειγμα, ο σιδηρόδρομος που συνδέει τη Ρωσία από τα Ουράλια Όρη, μέσα από τους πάγους και τα χιόνια της Σιβηρίας, έως τον Ειρηνικό Ωκεανό — κατασκευάστηκαν κυρίως με ξένο κεφάλαιο που είχε δανειστεί η ρωσική κυβέρνηση. Αντιλαμβάνεστε ότι οι Γάλλοι δεν υπέθεταν πως μια μέρα θα υπήρχε μια κομμουνιστική ρωσική κυβέρνηση που απλώς θα δήλωνε ότι δεν θα εξοφλούσε τα χρέη που είχε συνάψει η προκάτοχός της, η τσαρική κυβέρνηση.

Με αφετηρία τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε μια περίοδος ανοιχτού πολέμου κατά των ξένων επενδύσεων σε ολόκληρο τον κόσμο. Εφόσον δεν υπάρχει μέσο που να εμποδίζει μια κυβέρνηση να απαλλοτριώσει επενδεδυμένο κεφάλαιο, σήμερα πρακτικά δεν υπάρχει νομική προστασία των ξένων επενδύσεων στον κόσμο. Οι κεφαλαιούχοι δεν το προέβλεψαν αυτό. Αν οι κεφαλαιούχοι των χωρών που εξαγουν κεφάλαιο το είχαν αντιληφθεί, όλες οι ξένες επενδύσεις θα είχαν τερματιστεί πριν από σαράντα ή πενήντα χρόνια. Οι κεφαλαιούχοι, όμως, δεν πίστευαν ότι οποιαδήποτε χώρα θα ήταν τόσο ανήθικη ώστε να αθετήσει ένα χρέος, να απαλλοτριώσει και να δημεύσει ξένο κεφάλαιο. Με αυτές τις πράξεις άρχισε ένα νέο κεφάλαιο στην οικονομική ιστορία του κόσμου.

Με το τέλος της μεγάλης περιόδου του δέκατου ένατου αιώνα, κατά την οποία το ξένο κεφάλαιο βοήθησε να αναπτυχθούν σε όλα τα μέρη του κόσμου σύγχρονες μέθοδοι μεταφορών, μεταποίησης, εξόρυξης και γεωργίας, ήρθε μια νέα εποχή στην οποία οι κυβερνήσεις και τα πολιτικά κόμματα θεωρούσαν τον ξένο επενδυτή εκμεταλλευτή που έπρεπε να εκδιωχθεί από τη χώρα.

Σε αυτή την αντικαπιταλιστική στάση, οι Ρώσοι δεν ήταν οι μόνοι αμαρτωλοί. Θυμηθείτε, για παράδειγμα, την απαλλοτρίωση των αμερικανικής ιδιοκτησίας πετρελαιοφόρων κοιτασμάτων στο Μεξικό και όλα όσα συνέβησαν σε αυτή τη χώρα, την Αργεντινή, τα οποία δεν χρειάζεται να συζητήσω.

Η σημερινή κατάσταση στον κόσμο, την οποία δημιούργησε το σύστημα απαλλοτρίωσης του ξένου κεφαλαίου, συνίσταται είτε σε άμεση απαλλοτρίωση είτε σε έμμεση απαλλοτρίωση μέσω συναλλαγματικών ελέγχων ή φορολογικών διακρίσεων. Αυτό είναι κυρίως πρόβλημα των αναπτυσσόμενων εθνών.

Πάρτε, για παράδειγμα, το μεγαλύτερο από αυτά τα έθνη: την Ινδία. Υπό το βρετανικό σύστημα, βρετανικό κεφάλαιο — κατά κύριο λόγο βρετανικό, αλλά και κεφάλαιο άλλων ευρωπαϊκών χωρών — επενδύονταν στην Ινδία. Και οι Βρετανοί εξήγαγαν στην Ινδία και κάτι άλλο που πρέπει επίσης να αναφερθεί σε αυτό το πλαίσιο: εξήγαγαν σύγχρονες μεθόδους καταπολέμησης των μεταδοτικών ασθενειών. Το αποτέλεσμα ήταν μια τεράστια αύξηση του ινδικού πληθυσμού και μια αντίστοιχη αύξηση των προβλημάτων της χώρας. Αντιμέτωπη με αυτή την επιδεινούμενη κατάσταση, η Ινδία στράφηκε στην απαλλοτρίωση ως μέσο αντιμετώπισης των προβλημάτων της. Δεν επρόκειτο, όμως, πάντοτε για άμεση απαλλοτρίωση· η κυβέρνηση παρενοχλούσε τους ξένους κεφαλαιούχους, παρεμποδίζοντας τις επενδύσεις τους με τέτοιον τρόπο ώστε οι ξένοι αυτοί επενδυτές αναγκάζονταν να εκποιήσουν τις επιχειρήσεις τους.

Η Ινδία θα μπορούσε, βεβαίως, να συσσωρεύσει κεφάλαιο με άλλη μέθοδο: με την εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου. Ωστόσο, η Ινδία είναι εξίσου εχθρική προς την εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου όσο και προς τους ξένους κεφαλαιούχους. Η ινδική κυβέρνηση λέει ότι θέλει να

εκβιομηχανίσει την Ινδία, αλλά αυτό που πραγματικά έχει κατά νου είναι να αποκτήσει σοσιαλιστικές επιχειρήσεις.

Πριν από λίγα χρόνια, ο διάσημος πολιτικός ηγέτης Jawaharlal Nehru δημοσίευσε μια συλλογή ομιλιών του. Το βιβλίο εκδόθηκε με σκοπό να καταστήσει πιο ελκυστικές τις ξένες επενδύσεις στην Ινδία. Η ινδική κυβέρνηση δεν αντιτίθεται στις ξένες επενδύσεις προτού αυτές πραγματοποιηθούν. Η εχθρότητα αρχίζει μόνο όταν έχουν ήδη πραγματοποιηθεί. Σε αυτό το βιβλίο — παραθέτω κατά λέξη από το βιβλίο — ο κύριος Nehru είπε: «Βεβαίως, θέλουμε να κοινωνικοποιήσουμε. Δεν είμαστε, όμως, αντίθετοι στην ιδιωτική επιχείρηση. Θέλουμε να ενθαρρύνουμε με κάθε τρόπο την ιδιωτική επιχείρηση. Θέλουμε να υποσχεθούμε στους επιχειρηματίες που επενδύουν στη χώρα μας ότι δεν θα απαλλοτριώσουμε ούτε θα κοινωνικοποιήσουμε τις επιχειρήσεις τους για δέκα χρόνια, ίσως και για μεγαλύτερο διάστημα». Και θεωρούσε ότι αυτό ήταν πρόσκληση να έρθουν στην Ινδία!

IV.

Το πρόβλημα — όπως γνωρίζετε — είναι η εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου. Σε όλες τις χώρες σήμερα επιβάλλονται πολύ βαρείς φόροι στις εταιρείες. Στην πραγματικότητα, υπάρχει διπλή φορολογία των εταιρειών. Πρώτα, τα κέρδη των εταιρειών φορολογούνται πολύ βαριά και, στη συνέχεια, τα μερίσματα που καταβάλλουν οι εταιρείες στους μετόχους τους φορολογούνται εκ νέου. Και αυτό γίνεται με προοδευτικό τρόπο.

Η προοδευτική φορολογία των εισοδημάτων και των κερδών σημαίνει ότι ακριβώς εκείνα τα τμήματα του εισοδήματος που οι άνθρωποι θα αποταμίευαν και θα επένδυαν αφαιρούνται μέσω της

φορολογίας. Πάρτε το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Πριν από λίγα χρόνια υπήρχε ένας φόρος «υπερκερδών», που σήμαινε ότι από κάθε δολάριο κέρδους μια εταιρεία κρατούσε μόνο δεκαοκτώ σεντ. Όταν αυτά τα δεκαοκτώ σεντ καταβάλλονταν στους μετόχους, όσοι κατείχαν μεγάλο αριθμό μετοχών έπρεπε να πληρώσουν επιπλέον εξήντα ή ογδόντα τοις εκατό αυτού του ποσού, ή και περισσότερο, σε φόρους. Από το ένα δολάριο κέρδους κρατούσαν περίπου επτά σεντ και τα ενενήντα τρία σεντ πήγαιναν στο κράτος. Από αυτό το ενενήντα τρία τοις εκατό, το μεγαλύτερο μέρος θα είχε αποταμιευθεί και επενδυθεί. Αντ' αυτού, η κυβέρνηση το χρησιμοποιούσε για τρέχουσες δαπάνες. Αυτή είναι η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών.

Νομίζω ότι κατέστησα σαφές πως η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών δεν αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για άλλες χώρες. Αυτή η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών είναι χειρότερη από κακή — είναι παράφρων. Το μόνο που θα πρόσθετα είναι ότι μια πλούσια χώρα μπορεί να αντέξει περισσότερες κακές πολιτικές από μια φτωχή. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρά όλες αυτές τις μεθόδους φορολογίας, εξακολουθούν να πραγματοποιούνται κάθε χρόνο κάποια πρόσθετη συσσώρευση κεφαλαίου και επενδύσεις και, επομένως, εξακολουθεί να υπάρχει μια τάση βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου.

Σε πολλές άλλες χώρες, όμως, το πρόβλημα είναι πολύ κρίσιμο. Δεν υπάρχει εγχώρια αποταμίευση — ή δεν είναι επαρκής — και οι επενδύσεις κεφαλαίου από το εξωτερικό περιορίζονται σοβαρά από το γεγονός ότι αυτές οι χώρες είναι ανοιχτά εχθρικές προς τις ξένες επενδύσεις. Πώς μπορούν να μιλούν για εκβιομηχάνιση, για την ανάγκη δημιουργίας νέων εργοστασίων, βελτίωσης των συνθηκών, ανόδου του βιοτικού επιπέδου, υψηλότερων μισθών και καλύτερων μέσων μεταφοράς, όταν κάνουν πράγματα που θα έχουν ακριβώς το αντίθετο

αποτέλεσμα; Αυτό που επιτυγχάνουν στην πραγματικότητα οι πολιτικές τους είναι να αποτρέπουν ή να επιβραδύνουν τη συσσώρευση εγχώριου κεφαλαίου και να παρεμβάλλουν εμπόδια στο ξένο κεφάλαιο.

Το τελικό αποτέλεσμα είναι ασφαλώς πολύ κακό. Μια τέτοια κατάσταση αναπόφευκτα οδηγεί σε απώλεια εμπιστοσύνης, και τώρα υπάρχει στον κόσμο ολοένα μεγαλύτερη δυσπιστία απέναντι στις ξένες επενδύσεις. Ακόμη και αν οι ενδιαφερόμενες χώρες άλλαζαν αμέσως τις πολιτικές τους και έδιναν κάθε δυνατή υπόσχεση, είναι πολύ αμφίβολο αν θα μπορούσαν να πείσουν και πάλι τους ξένους κεφαλαιούχους να επενδύσουν.

Υπάρχουν, βεβαίως, ορισμένες μέθοδοι για να αποφευχθεί αυτή η συνέπεια. Θα μπορούσαν να θεσπιστούν ορισμένοι διεθνείς κανόνες δικαίου, όχι απλώς συμφωνίες, που θα εξαιρούσαν τις ξένες επενδύσεις από την εθνική δικαιοδοσία. Αυτό είναι κάτι που θα μπορούσαν να κάνουν τα Ηνωμένα Έθνη. Τα Ηνωμένα Έθνη, όμως, είναι απλώς ένας τόπος συνάντησης για άχρηστες συζητήσεις. Αντιλαμβανόμενος κανείς την τεράστια σημασία των ξένων επενδύσεων, αντιλαμβανόμενος ότι μόνο οι ξένες επενδύσεις μπορούν να επιφέρουν βελτίωση των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών στον κόσμο, θα μπορούσε να προσπαθήσει να κάνει κάτι στο πεδίο της διεθνούς νομοθεσίας.

Αυτό είναι ένα τεχνικό νομικό πρόβλημα, το οποίο απλώς αναφέρω επειδή η κατάσταση δεν είναι απελπιστική. Αν ο κόσμος ήθελε πραγματικά να καταστήσει δυνατό στις αναπτυσσόμενες χώρες να ανεβάσουν το βιοτικό τους επίπεδο στο επίπεδο του αμερικανικού τρόπου ζωής, αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί. Αρκεί να αντιληφθούμε πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί.

V

Για να γίνουν οι αναπτυσσόμενες χώρες εξίσου ευημερούσες με τις Ηνωμένες Πολιτείες, λείπει μόνο ένα πράγμα: κεφάλαιο — και, βεβαίως, η ελευθερία να χρησιμοποιείται υπό την πειθαρχία της αγοράς και όχι υπό την πειθαρχία της κυβέρνησης. Αυτά τα έθνη πρέπει να συσσωρεύσουν εγχώριο κεφάλαιο και να καταστήσουν δυνατή την εισροή ξένου κεφαλαίου στις χώρες τους.

Για την ανάπτυξη της εγχώριας αποταμίευσης είναι αναγκαίο να αναφερθεί και πάλι ότι η εγχώρια αποταμίευση από τις μάζες του πληθυσμού προϋποθέτει μια σταθερή νομισματική μονάδα. Αυτό συνεπάγεται την απουσία κάθε είδους πληθωρισμού.

Μεγάλο μέρος του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στις αμερικανικές επιχειρήσεις ανήκει στους ίδιους τους εργαζομένους και σε άλλους ανθρώπους με περιορισμένα οικονομικά μέσα. Δισεκατομμύρια επί δισεκατομμυρίων σε καταθέσεις ταμιευτηρίου, ομόλογα και ασφαλιστήρια συμβόλαια αξιοποιούνται σε αυτές τις επιχειρήσεις. Στην αμερικανική χρηματαγορά σήμερα, οι μεγαλύτεροι δανειστές χρήματος δεν είναι πλέον οι τράπεζες, αλλά οι ασφαλιστικές εταιρείες. Και τα χρήματα της ασφαλιστικής εταιρείας αποτελούν — όχι νομικά, αλλά οικονομικά — περιουσία των ασφαλισμένων. Και σχεδόν όλοι στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι ασφαλισμένοι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο.

Προϋπόθεση για μεγαλύτερη οικονομική ισότητα στον κόσμο είναι η εκβιομηχάνιση. Και αυτή είναι δυνατή μόνο μέσω της αύξησης των επενδύσεων κεφαλαίου, της αύξησης της συσσώρευσης κεφαλαίου. Ίσως σας εκπλήσσει ότι δεν ανέφερα ένα μέτρο που θεωρείται πρωταρχική μέθοδος εκβιομηχάνισης μιας χώρας. Εννοώ τον

προστατευτισμό. Οι δασμοί και οι συναλλαγματικοί έλεγχοι, όμως, είναι ακριβώς τα μέσα που εμποδίζουν την εισαγωγή κεφαλαίου και την εκβιομηχάνιση της χώρας. Ο μόνος τρόπος να προχωρήσει η εκβιομηχάνιση είναι να υπάρχει περισσότερο κεφάλαιο. Ο προστατευτισμός μπορεί μόνο να εκτρέψει τις επενδύσεις από έναν κλάδο επιχειρηματικής δραστηριότητας σε έναν άλλο.

Ο προστατευτισμός, από μόνος του, δεν προσθέτει τίποτε στο κεφάλαιο μιας χώρας. Για να δημιουργηθεί ένα νέο εργοστάσιο χρειάζεται κεφάλαιο. Για να βελτιωθεί ένα ήδη υπάρχον εργοστάσιο χρειάζεται κεφάλαιο, όχι δασμός.

Δεν θέλω να συζητήσω ολόκληρο το ζήτημα του ελεύθερου εμπορίου ή του προστατευτισμού. Ελπίζω ότι τα περισσότερα από τα εγχειρίδιά σας οικονομικών το παρουσιάζουν ορθά. Η δασμολογική προστασία δεν μεταβάλλει προς το καλύτερο την οικονομική κατάσταση μιας χώρας. Και εκείνο που ασφαλώς δεν τη μεταβάλλει προς το καλύτερο είναι ο εργατικός συνδικαλισμός. Αν οι συνθήκες δεν είναι ικανοποιητικές, αν οι μισθοί είναι χαμηλοί, αν ο μισθωτός μιας χώρας στρέφει το βλέμμα του στις Ηνωμένες Πολιτείες και διαβάζει για όσα συμβαίνουν εκεί, αν βλέπει στον κινηματογράφο πώς το σπίτι του μέσου Αμερικανού είναι εξοπλισμένο με όλες τις σύγχρονες ανέσεις, μπορεί να αισθανθεί φθόνο. Έχει απόλυτο δίκιο όταν λέει: «Θα έπρεπε να έχουμε κι εμείς το ίδιο». Ο μόνος τρόπος, όμως, να το αποκτήσει είναι μέσω της αύξησης του κεφαλαίου.

Τα εργατικά συνδικάτα χρησιμοποιούν βία εναντίον των επιχειρηματιών και εναντίον ανθρώπων που αποκαλούν απεργοσπάστες. Παρά τη δύναμη και τη βία τους, όμως, τα συνδικάτα δεν μπορούν να αυξάνουν διαρκώς τους μισθούς όλων των μισθωτών. Εξίσου αναποτελεσματικά είναι τα κυβερνητικά διατάγματα που καθορίζουν

κατώτατους μισθούς. Εκείνο που πράγματι επιφέρουν τα συνδικάτα — αν κατορθώσουν να αυξήσουν τους μισθούς — είναι μόνιμη, παρατεταμένη ανεργία.

Τα συνδικάτα, όμως, δεν μπορούν να εκβιομηχανίσουν τη χώρα, δεν μπορούν να ανεβάσουν το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Και αυτό είναι το αποφασιστικό σημείο: πρέπει να αντιληφθούμε ότι όλες οι πολιτικές μιας χώρας που θέλει να βελτιώσει το βιοτικό της επίπεδο πρέπει να κατευθύνονται προς την αύξηση του κατά κεφαλήν επενδεδυμένου κεφαλαίου. Αυτό το κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο εξακολουθεί να αυξάνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρά όλες τις κακές πολιτικές που εφαρμόζονται εκεί. Και το ίδιο ισχύει στον Καναδά και σε ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Δυστυχώς, όμως, μειώνεται σε χώρες όπως η Ινδία.

Διαβάζουμε καθημερινά στις εφημερίδες ότι ο πληθυσμός του κόσμου αυξάνεται, ίσως κατά 45 εκατομμύρια ανθρώπους — ή και περισσότερους — τον χρόνο. Και πού θα καταλήξει αυτό; Ποια θα είναι τα αποτελέσματα και οι συνέπειες; Θυμηθείτε όσα είπα για τη Μεγάλη Βρετανία. Το 1750 οι Βρετανοί πίστευαν ότι έξι εκατομμύρια άνθρωποι συνιστούσαν τεράστιο υπερπληθυσμό για τα British Isles (Βρετανικές Νήσοι) και ότι βάδιζαν προς λιμούς και επιδημίες. Την παραμονή, όμως, του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου, το 1939, πενήντα εκατομμύρια άνθρωποι ζούσαν στα British Isles και το βιοτικό επίπεδο ήταν ασύγκριτα υψηλότερο από ό,τι το 1750. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα αυτού που ονομάζεται εκβιομηχάνιση — ένας μάλλον ανεπαρκής όρος.

Η πρόοδος της Βρετανίας επιτεύχθηκε με την αύξηση του κατά κεφαλήν επενδεδυμένου κεφαλαίου. Όπως είπα προηγουμένως, υπάρχει μόνο ένας τρόπος με τον οποίο ένα έθνος μπορεί να επιτύχει ευημερία: αν αυξήσετε το κεφάλαιο, αυξάνετε την οριακή παραγωγικότητα της

εργασίας, και το αποτέλεσμα θα είναι η άνοδος των πραγματικών μισθών.

Σε έναν κόσμο χωρίς φραγμούς στη μετανάστευση, θα υπήρχε σε ολόκληρο τον κόσμο μια τάση εξίσωσης των μισθών. Αν δεν υπήρχαν σήμερα φραγμοί στη μετανάστευση, πιθανότατα είκοσι εκατομμύρια άνθρωποι θα προσπαθούσαν κάθε χρόνο να φτάσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες για να λάβουν υψηλότερους μισθούς. Αυτή η εισροή θα μείωνε τους μισθούς στις Ηνωμένες Πολιτείες και θα τους αύξανε στις άλλες χώρες.

VI.

Δεν έχω τον χρόνο να εξετάσω αυτό το πρόβλημα των φραγμών στη μετανάστευση. Θέλω, όμως, να πω ότι υπάρχει μια άλλη μέθοδος για την εξίσωση των μισθών σε ολόκληρο τον κόσμο. Αυτή η άλλη μέθοδος, που λειτουργεί όταν δεν υπάρχει ελευθερία μετανάστευσης, είναι η μετανάστευση του κεφαλαίου. Οι κεφαλαιούχοι τείνουν να κατευθύνονται προς τις χώρες στις οποίες υπάρχει άφθονο διαθέσιμο εργατικό δυναμικό και η εργασία προσφέρεται σε προσιτό κόστος. Και φέρνοντας κεφάλαιο σε αυτές τις χώρες, δημιουργούν μια τάση προς υψηλότερους μισθούς. Αυτό λειτούργησε στο παρελθόν και θα λειτουργήσει με τον ίδιο τρόπο στο μέλλον.

Όταν το βρετανικό κεφάλαιο επενδύθηκε για πρώτη φορά, ας πούμε, στην Αυστρία ή στη Βολιβία, οι μισθοί εκεί ήταν πολύ, πολύ χαμηλότεροι από ό,τι στη Great Britain. Αυτή η πρόσθετη επένδυση, όμως, δημιούργησε μια τάση προς υψηλότερους μισθούς σε εκείνες τις χώρες. Και μια τέτοια τάση επικράτησε σε ολόκληρο τον κόσμο. Είναι πασίγνωστο ότι μόλις, για παράδειγμα, η United Fruit Company εγκαταστάθηκε στη Γουατεμάλα, το αποτέλεσμα ήταν μια γενική τάση

προς υψηλότερους μισθούς, ξεκινώντας από τους μισθούς που κατέβαλλε η United Fruit Company, οι οποίοι κατέστησαν στη συνέχεια αναγκαίο να καταβάλλουν υψηλότερους μισθούς και οι άλλοι εργοδότες. Επομένως, δεν υπάρχει απολύτως κανένας λόγος απαισιοδοξίας για το μέλλον των «υπανάπτυκτων» χωρών.

Συμφωνώ απολύτως με τους κομμουνιστές και τα εργατικά συνδικάτα όταν λένε: «Εκείνο που χρειάζεται είναι να ανέβει το βιοτικό επίπεδο». Πριν από λίγο καιρό, σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, ένας καθηγητής είπε: «Έχουμε πλέον αρκετά από τα πάντα · γιατί να εξακολουθούν οι άνθρωποι στον κόσμο να εργάζονται τόσο σκληρά; Έχουμε ήδη τα πάντα». Δεν αμφιβάλλω ότι αυτός ο καθηγητής έχει τα πάντα. Υπάρχουν, όμως, άλλοι άνθρωποι σε άλλες χώρες, καθώς και πολλοί άνθρωποι στις Ηνωμένες Πολιτείες, που θέλουν και θα έπρεπε να έχουν καλύτερο βιοτικό επίπεδο.

Εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών — στη Λατινική Αμερική και ακόμη περισσότερο στην Ασία και στην Αφρική —, ο καθένας επιθυμεί να δει τις συνθήκες στη δική του χώρα να βελτιώνονται. Ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο επιφέρει επίσης υψηλότερο επίπεδο πνευματικής καλλιέργειας και πολιτισμού.

Συμφωνώ, λοιπόν, απολύτως με τον τελικό στόχο της ανόδου του βιοτικού επιπέδου παντού. Διαφωνώ, όμως, ως προς τα μέτρα που πρέπει να υιοθετηθούν για την επίτευξη αυτού του στόχου. Ποια μέτρα θα επιτύχουν αυτόν τον σκοπό; Όχι η δασμολογική προστασία, όχι η κρατική επέμβαση, όχι ο σοσιαλισμός και ασφαλώς όχι η βία των εργατικών συνδικάτων — η οποία κατ' ευφημισμόν ονομάζεται συλλογική διαπραγμάτευση, ενώ στην πραγματικότητα είναι διαπραγμάτευση υπό την απειλή όπλου.

Για να επιτευχθεί ο σκοπός, όπως τον αντιλαμβάνομαι εγώ, υπάρχει μόνο ένας δρόμος! Είναι μια αργή μέθοδος. Ορισμένοι μπορεί να πουν ότι είναι υπερβολικά αργή. Δεν υπάρχουν, όμως, συντομεύσεις προς έναν επίγειο παράδεισο. Χρειάζεται χρόνος και πρέπει κανείς να εργαστεί. Δεν χρειάζεται, όμως, τόσος χρόνος όσο πιστεύουν οι άνθρωποι, και τελικά θα επέλθει εξίσωση.

Γύρω στο 1840, στο δυτικό τμήμα της Γερμανίας — στη Swabia και στη Württemberg, σε μία από τις πιο εκβιομηχανισμένες περιοχές του κόσμου —, λεγόταν: «Δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε στο επίπεδο των Βρετανών. Οι Άγγλοι έχουν προβάδισμα και θα βρίσκονται για πάντα μπροστά μας». Τριάντα χρόνια αργότερα, οι Βρετανοί έλεγαν: «Αυτόν τον γερμανικό ανταγωνισμό δεν μπορούμε να τον αντέξουμε · πρέπει να κάνουμε κάτι εναντίον του». Εκείνη την εποχή, βεβαίως, το γερμανικό βιοτικό επίπεδο ανέβαινε γρήγορα και ήδη πλησίαζε το βρετανικό. Και σήμερα το γερμανικό κατά κεφαλήν εισόδημα δεν υστερεί καθόλου έναντι εκείνου της Μεγάλης Βρετανίας.

Στο κέντρο της Ευρώπης υπάρχει μια μικρή χώρα, η Ελβετία, την οποία η φύση έχει προικίσει πολύ φτωχά. Δεν έχει ανθρακωρυχεία, ούτε ορυκτά, ούτε φυσικούς πόρους. Ο λαός της, όμως, επί αιώνες ακολουθούσε σταθερά μια καπιταλιστική πολιτική. Οι κάτοικοί της έχουν επιτύχει το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο στην ηπειρωτική Ευρώπη και η χώρα τους συγκαταλέγεται στα μεγάλα κέντρα πολιτισμού του κόσμου. Δεν βλέπω γιατί μια χώρα όπως η Αργεντινή — πολύ μεγαλύτερη από τη Ελβετία τόσο σε πληθυσμό όσο και σε έκταση — δεν θα μπορούσε να φτάσει στο ίδιο υψηλό βιοτικό επίπεδο ύστερα από μερικά χρόνια ορθών πολιτικών. Όμως — όπως επισήμανα — οι πολιτικές πρέπει να είναι ορθές.

6η διάλεξη: Πολιτική και ιδέες

Στην εποχή του Διαφωτισμού, στα χρόνια κατά τα οποία οι Βορειοαμερικανοί θεμελίωσαν την ανεξαρτησία τους και, λίγα χρόνια αργότερα, όταν οι ισπανικές και πορτογαλικές αποικίες μετατράπηκαν σε ανεξάρτητα έθνη, το κλίμα που επικρατούσε στον δυτικό πολιτισμό ήταν αισιόδοξο. Εκείνη την εποχή, όλοι οι φιλόσοφοι και οι πολιτικοί ηγέτες ήταν απολύτως πεπεισμένοι ότι ζούσαμε στην απαρχή μιας νέας εποχής ευημερίας, προόδου και ελευθερίας. Τότε οι άνθρωποι προσδοκούσαν ότι οι νέοι πολιτικοί θεσμοί — οι συνταγματικές αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις που είχαν εγκαθιδρυθεί στα ελεύθερα έθνη της Ευρώπης και της Αμερικής — θα λειτουργούσαν με πολύ ευεργετικό τρόπο και ότι η οικονομική ελευθερία θα βελτίωνε διαρκώς τις υλικές συνθήκες της ανθρωπότητας.

Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι ορισμένες από αυτές τις προσδοκίες ήταν υπερβολικά αισιόδοξες. Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι, κατά τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα, γνωρίσαμε μια πρωτοφανή βελτίωση των οικονομικών συνθηκών, η οποία κατέστησε δυνατό σε έναν πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό να ζει σε πολύ υψηλότερο βιοτικό επίπεδο.

Γνωρίζουμε, όμως, επίσης ότι πολλές από τις ελπίδες των φιλοσόφων του δέκατου όγδοου αιώνα διαφεύστηκαν οικτρά — οι ελπίδες ότι δεν θα υπήρχαν πλέον πόλεμοι και ότι οι επαναστάσεις θα καθίσταντο περιττές. Αυτές οι προσδοκίες δεν πραγματοποιήθηκαν.

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα υπήρξε μια περίοδος κατά την οποία οι πόλεμοι μειώθηκαν τόσο σε αριθμό όσο και σε σφοδρότητα. Ο εικοστός αιώνας, όμως, έφερε μια αναζωπύρωση του πολεμικού πνεύματος, και μπορούμε βάσιμα να πούμε ότι ενδέχεται να μην έχουμε φτάσει ακόμη στο τέλος των δοκιμασιών από τις οποίες θα πρέπει να περάσει η ανθρωπότητα.

I.

Το συνταγματικό σύστημα που εμφανίστηκε στα τέλη του δέκατου όγδοου και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα έχει απογοητεύσει την ανθρωπότητα. Οι περισσότεροι άνθρωποι — όπως και οι περισσότεροι συγγραφείς — που έχουν ασχοληθεί με αυτό το πρόβλημα φαίνεται να πιστεύουν ότι δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στην οικονομική και στην πολιτική του πλευρά. Έτσι, τείνουν να ασχολούνται εκτενώς με την παρακμή του κοινοβουλευτισμού — της διακυβέρνησης από τους εκπροσώπους του λαού — σαν αυτό το φαινόμενο να ήταν εντελώς ανεξάρτητο από την οικονομική κατάσταση και από τις οικονομικές ιδέες που καθορίζουν τις δραστηριότητες των ανθρώπων.

Τέτοια ανεξαρτησία, όμως, δεν υπάρχει. Ο άνθρωπος δεν είναι ένα ον που έχει, από τη μία πλευρά, μια οικονομική όψη και, από την άλλη, μια πολιτική, χωρίς καμία σύνδεση μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, αυτό που αποκαλείται παρακμή της ελευθερίας, της συνταγματικής διακυβέρνησης και των αντιπροσωπευτικών θεσμών είναι συνέπεια της ριζικής μεταβολής των οικονομικών και πολιτικών ιδεών. Τα πολιτικά

γεγονότα είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της μεταβολής των οικονομικών πολιτικών.

Οι ιδέες που καθοδηγούσαν τους πολιτικούς ηγέτες, τους φιλοσόφους και τους νομικούς οι οποίοι, κατά τον δέκατο όγδοο και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, ανέπτυξαν τις θεμελιώδεις αρχές του νέου πολιτικού συστήματος εκκινούσαν από την παραδοχή ότι, μέσα σε ένα έθνος, όλοι οι έντιμοι πολίτες έχουν τον ίδιο τελικό σκοπό. Αυτός ο τελικός σκοπός, στον οποίο θα έπρεπε να είναι αφοσιωμένοι όλοι οι ευπρεπείς άνθρωποι, είναι η ευημερία ολόκληρου του έθνους, καθώς και η ευημερία των άλλων εθνών — καθώς αυτοί οι ηθικοί και πολιτικοί ηγέτες ήταν απολύτως πεπεισμένοι ότι ένα ελεύθερο έθνος δεν ενδιαφέρεται για κατακτήσεις. Θεωρούσαν την κομματική διαμάχη απολύτως φυσική· θεωρούσαν απολύτως φυσιολογικό να υπάρχουν διαφορές απόψεων σχετικά με τον καλύτερο τρόπο διαχείρισης των κρατικών υποθέσεων.

Όσοι είχαν παρόμοιες ιδέες για ένα πρόβλημα συνεργάζονταν, και αυτή η συνεργασία ονομαζόταν κόμμα. Η κομματική συγκρότηση, όμως, δεν ήταν μόνιμη. Δεν εξαρτιόταν από τη θέση των ατόμων μέσα στη συνολική κοινωνική δομή. Μπορούσε να μεταβληθεί αν οι άνθρωποι διαπίστωναν ότι η αρχική τους θέση βασιζόταν σε εσφαλμένες παραδοχές, σε εσφαλμένες ιδέες. Από αυτή τη σκοπιά, πολλοί θεωρούσαν τις συζητήσεις κατά τις προεκλογικές εκστρατείες και, αργότερα, στις νομοθετικές συνελεύσεις σημαντικό πολιτικό παράγοντα. Οι ομιλίες των μελών ενός νομοθετικού σώματος δεν θεωρούνταν απλές διακηρύξεις που γνωστοποιούσαν στον κόσμο τι ήθελε ένα πολιτικό κόμμα. Θεωρούνταν προσπάθειες να πειστούν οι αντίπαλες ομάδες ότι οι ιδέες του ίδιου του ομιλητή ήταν ορθότερες, ευεργετικότερες για το κοινό καλό από εκείνες που είχαν ακούσει προηγουμένως.

Οι πολιτικές ομιλίες, τα κύρια άρθρα των εφημερίδων, τα φυλλάδια και τα βιβλία γράφονταν με σκοπό να πείσουν. Δεν υπήρχε σοβαρός λόγος να πιστεύει κανείς ότι, αν οι ιδέες του ήταν ορθές, δεν θα μπορούσε να πείσει την πλειονότητα ότι η θέση του ήταν απολύτως σωστή. Από αυτή τη σκοπιά συντάχθηκαν οι συνταγματικοί κανόνες στα νομοθετικά σώματα των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα.

Αυτό, όμως, προϋπέθετε ότι η κυβέρνηση δεν θα επενέβαινε στις οικονομικές συνθήκες της αγοράς. Προϋπέθετε ότι όλοι οι πολίτες είχαν έναν και μόνο πολιτικό σκοπό: την ευημερία ολόκληρης της χώρας και ολόκληρου του έθνους. Και ακριβώς αυτή την κοινωνική και οικονομική φιλοσοφία αντικατέστησε ο παρεμβατισμός. Ο παρεμβατισμός γέννησε μια πολύ διαφορετική φιλοσοφία.

II.

Σύμφωνα με τις παρεμβατικές ιδέες, καθήκον της κυβέρνησης είναι να στηρίζει, να επιδοτεί και να παραχωρεί προνόμια σε ιδιαίτερες ομάδες. Η αντίληψη των πολιτικών ηγετών του δέκατου όγδοου αιώνα ήταν ότι οι νομοθέτες είχαν ιδιαίτερες ιδέες για το κοινό καλό. Αυτό, όμως, που έχουμε σήμερα, αυτό που βλέπουμε σήμερα στην πραγματικότητα της πολιτικής ζωής, σχεδόν χωρίς εξαιρέσεις, σε όλες τις χώρες του κόσμου όπου δεν υπάρχει απλώς κομμουνιστική δικτατορία, είναι μια κατάσταση στην οποία δεν υπάρχουν πλέον πραγματικά πολιτικά κόμματα με την παλαιά, κλασική έννοια, αλλά μόνο ομάδες πίεσης.

Μια ομάδα πίεσης είναι μια ομάδα ανθρώπων που θέλουν να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους ένα ιδιαίτερο προνόμιο εις βάρος του υπόλοιπου έθνους. Αυτό το προνόμιο μπορεί να συνίσταται σε έναν δασμό επί των ανταγωνιστικών εισαγωγών, μπορεί να συνίσταται σε μια επιδότηση, μπορεί να συνίσταται σε νόμους που εμποδίζουν άλλους

ανθρώπους να ανταγωνίζονται τα μέλη της ομάδας πίεσης. Σε κάθε περίπτωση, παρέχει στα μέλη της ομάδας πίεσης μια ιδιαίτερη θέση. Τους παρέχει κάτι που δεν παραχωρείται ή που δεν θα έπρεπε να παραχωρείται — σύμφωνα με τις αντιλήψεις της ομάδας πίεσης — σε άλλες ομάδες.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το δικομματικό σύστημα των παλαιότερων εποχών φαίνεται ότι διατηρείται ακόμη. Αυτό, όμως, είναι απλώς συγκάλυψη της πραγματικής κατάστασης. Στην πραγματικότητα, η πολιτική ζωή των Ηνωμένων Πολιτειών — όπως και η πολιτική ζωή όλων των άλλων χωρών — καθορίζεται από τη διαμάχη και τις επιδιώξεις των ομάδων πίεσης. Στις Ηνωμένες Πολιτείες εξακολουθούν να υπάρχουν ένα Ρεπουμπλικανικό και ένα Δημοκρατικό Κόμμα, αλλά μέσα σε καθένα από αυτά υπάρχουν εκπρόσωποι ομάδων πίεσης. Αυτοί οι εκπρόσωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για τη συνεργασία με τους εκπροσώπους της ίδιας ομάδας πίεσης στο αντίπαλο κόμμα παρά για τις προσπάθειες των άλλων μελών του δικού τους κόμματος.

Για να σας δώσω ένα παράδειγμα, αν μιλήσετε με ανθρώπους στις Ηνωμένες Πολιτείες που γνωρίζουν πραγματικά τις εργασίες του Κογκρέσου, θα σας πουν: «Αυτός ο άνθρωπος, αυτό το μέλος του Κογκρέσου, εκπροσωπεί τα συμφέροντα των ομάδων του αργύρου». Ή θα σας πουν ότι κάποιος άλλος εκπροσωπεί τους σιτοπαραγωγούς.

Βεβαίως, καθεμία από αυτές τις ομάδες πίεσης αποτελεί αναγκαστικά μειονότητα. Σε ένα σύστημα που βασίζεται στον καταμερισμό της εργασίας, κάθε ιδιαίτερη ομάδα που επιδιώκει προνόμια είναι αναγκαστικά μειονότητα. Και οι μειονότητες δεν έχουν ποτέ τη δυνατότητα να επιτύχουν αν δεν συνεργαστούν με άλλες παρόμοιες μειονότητες, με παρόμοιες ομάδες πίεσης. Στις νομοθετικές συνελεύσεις προσπαθούν να σχηματίσουν έναν συνασπισμό μεταξύ

διαφόρων ομάδων πίεσης, ώστε να καταστούν πλειοψηφία. Ύστερα από κάποιο διάστημα, όμως, αυτός ο συνασπισμός μπορεί να διαλυθεί, επειδή υπάρχουν ζητήματα για τα οποία είναι αδύνατον να επιτευχθεί συμφωνία με άλλες ομάδες πίεσης, και σχηματίζονται νέοι συνασπισμοί ομάδων πίεσης.

Αυτό συνέβη στη Γαλλία το 1871, μια κατάσταση την οποία οι ιστορικοί χαρακτήρισαν «παρακμή της Τρίτης Δημοκρατίας». Δεν επρόκειτο για παρακμή της Τρίτης Δημοκρατίας· ήταν απλώς ένα παράδειγμα του γεγονότος ότι το σύστημα των ομάδων πίεσης δεν είναι ένα σύστημα που μπορεί να εφαρμοστεί επιτυχώς στη διακυβέρνηση ενός μεγάλου έθνους.

Στα νομοθετικά σώματα υπάρχουν εκπρόσωποι του σιταριού, του κρέατος, του αργύρου και του πετρελαίου, αλλά προπάντων των διαφόρων συνδικάτων. Ένα μόνο πράγμα δεν εκπροσωπείται στο νομοθετικό σώμα: το έθνος ως σύνολο. Ελάχιστοι είναι εκείνοι που υπερασπίζονται το έθνος ως σύνολο. Και όλα τα προβλήματα, ακόμη και εκείνα της εξωτερικής πολιτικής, εξετάζονται από τη σκοπιά των ιδιαίτερων συμφερόντων των ομάδων πίεσης.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ορισμένες από τις λιγότερο πολυπληθείς πολιτείες ενδιαφέρονται για την τιμή του αργύρου. Δεν ενδιαφέρονται, όμως, όλοι οι κάτοικοι αυτών των πολιτειών γι' αυτήν. Παρ' όλα αυτά, επί πολλές δεκαετίες οι Ηνωμένες Πολιτείες δαπανούν ένα σημαντικό χρηματικό ποσό, εις βάρος των φορολογουμένων, για να αγοράζουν άργυρο σε τιμή υψηλότερη από την τιμή της αγοράς. Ένα άλλο παράδειγμα: στις Ηνωμένες Πολιτείες μόνο ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού απασχολείται στη γεωργία· ο υπόλοιπος πληθυσμός αποτελείται από καταναλωτές — αλλά όχι παραγωγούς — γεωργικών προϊόντων. Ωστόσο, οι Ηνωμένες Πολιτείες ακολουθούν μια πολιτική

δαπάνης δισεκατομμυρίων επί δισεκατομμυρίων, προκειμένου να διατηρούν τις τιμές των γεωργικών προϊόντων πάνω από τις τιμές που θα διαμορφώνονταν στην αγορά.

Δεν μπορεί κανείς να πει ότι πρόκειται για πολιτική υπέρ μιας μικρής μειονότητας, διότι αυτά τα γεωργικά συμφέροντα δεν είναι ομοιογενή. Ο γαλακτοπαραγωγός δεν ενδιαφέρεται για υψηλή τιμή των δημητριακών · αντιθέτως, θα προτιμούσε χαμηλότερη τιμή για αυτό το προϊόν. Ο πτηνοτρόφος θέλει χαμηλότερη τιμή για τις πτηνοτροφές. Μέσα σε αυτή την ομάδα υπάρχουν πολλά ασυμβίβαστα ιδιαίτερα συμφέροντα. Και όμως, οι επιδέξιοι διπλωματικοί χειρισμοί στην πολιτική του Κογκρέσου καθιστούν δυνατό σε μικρές μειονοτικές ομάδες να εξασφαλίζουν προνόμια εις βάρος της πλειονότητας.

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση στις Ηνωμένες Πολιτείες αφορά τη ζάχαρη. Ίσως μόνο ένας στους 500 Αμερικανούς έχει συμφέρον από υψηλότερη τιμή της ζάχαρης. Πιθανότατα οι 499 στους 500 θέλουν χαμηλότερη τιμή. Παρ' όλα αυτά, η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών είναι προσηλωμένη, μέσω δασμών και άλλων ειδικών μέτρων, στη διατήρηση υψηλότερης τιμής της ζάχαρης. Αυτή η πολιτική δεν βλάπτει μόνο τα συμφέροντα εκείνων των 499 που είναι καταναλωτές ζάχαρης · δημιουργεί επίσης ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα εξωτερικής πολιτικής για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Σκοπός της εξωτερικής πολιτικής είναι η συνεργασία με όλες τις άλλες αμερικανικές δημοκρατίες, ορισμένες από τις οποίες ενδιαφέρονται να πωλούν ζάχαρη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Θα ήθελαν να πωλούν μεγαλύτερη ποσότητα. Αυτό δείχνει πώς τα συμφέροντα των ομάδων πίεσης μπορούν να καθορίζουν ακόμη και την εξωτερική πολιτική ενός έθνους.

Επί χρόνια, άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο γράφουν για τη δημοκρατία — για τη λαϊκή, αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση.

Διαμαρτύρονται για τις ανεπάρκειές της, αλλά η δημοκρατία που επικρίνουν είναι μόνο εκείνη η δημοκρατία στην οποία ο παρεμβατισμός αποτελεί την κυβερνητική πολιτική της χώρας.

Σήμερα μπορεί να ακούσει κανείς να λένε: «Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, στα νομοθετικά σώματα της Γαλλίας, της Αγγλίας, των Ηνωμένων Πολιτειών και άλλων εθνών, εκφωνούνταν ομιλίες για τα μεγάλα προβλήματα της ανθρωπότητας. Αγωνίζονταν κατά της τυραννίας, υπέρ της ελευθερίας, υπέρ της συνεργασίας με όλα τα άλλα ελεύθερα έθνη. Τώρα, όμως, είμαστε πιο πρακτικοί στο νομοθετικό σώμα!»

Βεβαίως και είμαστε πιο πρακτικοί · οι άνθρωποι σήμερα δεν μιλούν για την ελευθερία: μιλούν για υψηλότερη τιμή των αράπικων φιστικιών. Αν αυτό είναι πρακτικό, τότε ασφαλώς τα νομοθετικά σώματα έχουν αλλάξει σημαντικά, αλλά δεν έχουν βελτιωθεί.

Αυτές οι πολιτικές μεταβολές, τις οποίες επέφερε ο παρεμβατισμός, έχουν αποδυναμώσει σημαντικά την ικανότητα των εθνών και των εκπροσώπων τους να αντιστέκονται στις επιδιώξεις των δικτατόρων και στις ενέργειες των τυράννων. Οι νομοθετικοί εκπρόσωποι των οποίων η μόνη μέριμνα είναι να ικανοποιούν τους ψηφοφόρους που θέλουν, για παράδειγμα, υψηλή τιμή για τη ζάχαρη, το γάλα και το βούτυρο και χαμηλή τιμή για το σιτάρι — επιδοτούμενη από την κυβέρνηση — μπορούν να εκπροσωπούν τον λαό μόνο με πολύ ανεπαρκή τρόπο · δεν μπορούν ποτέ να εκπροσωπούν όλους τους εκλογείς της περιφέρειάς τους.

Οι ψηφοφόροι που υποστηρίζουν τέτοια προνόμια δεν αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν και αντίπαλοι που θέλουν το αντίθετο και εμποδίζουν τους εκπροσώπους τους να επιτύχουν πλήρως.

Αυτό το σύστημα οδηγεί επίσης, από τη μία πλευρά, σε διαρκή αύξηση των δημόσιων δαπανών και, από την άλλη, καθιστά δυσκολότερη την επιβολή φόρων. Αυτοί οι εκπρόσωποι των ομάδων πίεσης θέλουν πολλά ειδικά προνόμια για τις ομάδες τους, αλλά δεν θέλουν να επιβαρύνουν τους υποστηρικτές τους με υπερβολικά βαρύ φορολογικό φορτίο.

III.

Η αντίληψη των θεμελιωτών της σύγχρονης συνταγματικής διακυβέρνησης κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα δεν ήταν ότι ένας νομοθέτης θα έπρεπε να εκπροσωπεί όχι ολόκληρο το έθνος, αλλά μόνο τα ιδιαίτερα συμφέροντα της περιφέρειας στην οποία εξελέγη· αυτό ήταν μία από τις συνέπειες του παρεμβατισμού. Η αρχική αντίληψη ήταν ότι κάθε μέλος του νομοθετικού σώματος έπρεπε να εκπροσωπεί ολόκληρο το έθνος. Εκλεγόταν σε μια συγκεκριμένη περιφέρεια μόνο επειδή εκεί ήταν γνωστός και τον εξέλεξαν άνθρωποι που τον εμπιστεύονταν.

Δεν προβλεπόταν, όμως, να εισέρχεται στη διακυβέρνηση για να εξασφαλίσει κάτι ιδιαίτερο για την εκλογική του περιφέρεια, να ζητά ένα νέο σχολείο ή ένα νέο νοσοκομείο ή ένα νέο φρενοκομείο — προκαλώντας έτσι σημαντική αύξηση των κρατικών δαπανών μέσα στην περιφέρειά του. Η πολιτική των ομάδων πίεσης εξηγεί γιατί είναι σχεδόν αδύνατον για όλες τις κυβερνήσεις να σταματήσουν τον πληθωρισμό. Μόλις οι εκλεγμένοι αξιωματούχοι προσπαθήσουν να περιορίσουν τις δαπάνες, να περιστείλουν τα έξοδα, όσοι υποστηρίζουν ιδιαίτερα συμφέροντα, όσοι αποκομίζουν οφέλη από συγκεκριμένα κονδύλια του προϋπολογισμού, εμφανίζονται και δηλώνουν ότι το

συγκεκριμένο σχέδιο δεν μπορεί να εφαρμοστεί ή ότι εκείνο το άλλο πρέπει να υλοποιηθεί.

Η δικτατορία, βεβαίως, δεν αποτελεί λύση στα οικονομικά προβλήματα, όπως δεν αποτελεί απάντηση στα προβλήματα της ελευθερίας. Ένας δικτάτορας μπορεί να ξεκινήσει δίνοντας κάθε λογής υποσχέσεις· ως δικτάτορας, όμως, δεν θα τις τηρήσει. Αντιθέτως, θα καταστείλει αμέσως την ελευθερία του λόγου, ώστε οι εφημερίδες και οι ομιλητές στα νομοθετικά σώματα να μην μπορούν να επισημάνουν — ημέρες, μήνες ή χρόνια αργότερα — ότι την πρώτη ημέρα της δικτατορίας του έλεγε κάτι διαφορετικό από όσα έλεγε στη συνέχεια.

Καθώς παρατηρούμε την υποχώρηση της ελευθερίας σε τόσες χώρες σήμερα, έρχεται στον νου η τρομερή δικτατορία που αναγκάστηκε να ζήσει στο πρόσφατο παρελθόν μια τόσο μεγάλη χώρα όπως η Γερμανία. Ως αποτέλεσμα, οι άνθρωποι μιλούν τώρα για την παρακμή της ελευθερίας και για την παρακμή του πολιτισμού μας.

Λένε ότι κάθε πολιτισμός πρέπει τελικά να καταρρεύσει και να αποσυντεθεί. Υπάρχουν επιφανείς υποστηρικτές αυτής της ιδέας. Ένας ήταν ένας Γερμανός εκπαιδευτικός, ο Spengler, και ένας άλλος, πολύ πιο γνωστός, ήταν ο Άγγλος ιστορικός Toynbee. Μας λένε ότι ο πολιτισμός μας έχει πλέον γεράσει. Ο Spengler συνέκρινε τους πολιτισμούς με φυτά που μεγαλώνουν και μεγαλώνουν, αλλά των οποίων η ζωή τελικά τελειώνει. Το ίδιο, λέει, ισχύει και για τους πολιτισμούς. Η μεταφορική παρομοίωση ενός πολιτισμού με ένα φυτό είναι εντελώς αυθαίρετη.

Πρώτα απ' όλα, μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας είναι πολύ δύσκολο να διακρίνουμε διαφορετικούς, ανεξάρτητους πολιτισμούς. Οι πολιτισμοί δεν είναι ανεξάρτητοι· είναι αλληλεξαρτώμενοι, επηρεάζουν διαρκώς ο ένας τον άλλον. Επομένως, δεν μπορεί κανείς να μιλά για την

παρακμή ενός συγκεκριμένου πολιτισμού με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να μιλά για τον θάνατο ενός συγκεκριμένου φυτού.

IV

Ακόμη, όμως, και αν αντικρούσετε τις θεωρίες του Spengler και του Toynbee, παραμένει μια πολύ δημοφιλής σύγκριση: η σύγκριση μεταξύ πολιτισμών που παρακμάζουν. Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι, κατά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έτρεφε έναν ιδιαίτερα ακμαίο πολιτισμό και ότι, σε εκείνα τα μέρη της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής όπου κυριαρχούσε, υπήρχε πολιτισμός πολύ υψηλού επιπέδου. Υπήρχε επίσης ένας πολύ ανεπτυγμένος οικονομικός πολιτισμός, βασισμένος σε έναν ορισμένο βαθμό καταμερισμού της εργασίας. Μολονότι φαίνεται αρκετά πρωτόγονος σε σύγκριση με τις σημερινές μας συνθήκες, ήταν ασφαλώς αξιοσημείωτος. Είχε φτάσει στον υψηλότερο βαθμό καταμερισμού της εργασίας που είχε επιτευχθεί ποτέ πριν από τον σύγχρονο καπιταλισμό. Είναι εξίσου αλήθεια ότι αυτός ο πολιτισμός αποσυντέθηκε, ιδίως κατά τον τρίτο αιώνα. Αυτή η αποσύνθεση στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατέστησε αδύνατον για τους Ρωμαίους να αντισταθούν στις επιθέσεις από το εξωτερικό. Μολονότι οι επιθέσεις αυτές δεν ήταν χειρότερες από εκείνες στις οποίες οι Ρωμαίοι είχαν αντισταθεί επανειλημμένα κατά τους προηγούμενους αιώνες, δεν μπορούσαν πλέον να τις αντιμετωπίσουν ύστερα από όσα είχαν συμβεί στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Τι είχε συμβεί; Ποιο ήταν το πρόβλημα; Τι προκάλεσε την αποσύνθεση μιας αυτοκρατορίας που, από κάθε άποψη, είχε φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο πολιτισμού που είχε επιτευχθεί ποτέ πριν από τον δέκατο όγδοο αιώνα; Η αλήθεια είναι ότι αυτό που κατέστρεψε εκείνον

τον αρχαίο πολιτισμό ήταν κάτι παρόμοιο, σχεδόν πανομοιότυπο με τους κινδύνους που απειλούν σήμερα τον δικό μας πολιτισμό: από τη μία πλευρά ήταν ο παρεμβατισμός και από την άλλη ο πληθωρισμός. Ο παρεμβατισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συνίστατο στο ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ακολουθώντας την προγενέστερη ελληνική πολιτική, δεν απείχε από τον έλεγχο των τιμών. Αυτός ο έλεγχος των τιμών ήταν ήπιος, ουσιαστικά χωρίς συνέπειες, επειδή επί αιώνες δεν επιχειρούσε να μειώσει τις τιμές κάτω από το επίπεδο της αγοράς.

Όταν, όμως, άρχισε ο πληθωρισμός κατά τον τρίτο αιώνα, οι καημένοι οι Ρωμαίοι δεν διέθεταν ακόμη τα δικά μας τεχνικά μέσα πρόκλησης πληθωρισμού. Δεν μπορούσαν να τυπώσουν χρήματα· έπρεπε να νοθεύσουν τα κέρματα, και αυτό ήταν ένα πολύ κατώτερο σύστημα πληθωρισμού σε σύγκριση με το σημερινό, το οποίο — μέσω της χρήσης του σύγχρονου τυπογραφικού πιεστηρίου — μπορεί τόσο εύκολα να καταστρέφει την αξία του χρήματος. Ήταν, όμως, αρκετά αποτελεσματικό και επέφερε το ίδιο αποτέλεσμα με τον έλεγχο των τιμών, διότι οι τιμές που επέτρεπαν οι αρχές ήταν πλέον χαμηλότερες από εκείνες που θα διαμορφώνονταν για τα διάφορα εμπορεύματα υπό την επίδραση του πληθωρισμού.

Το αποτέλεσμα, βεβαίως, ήταν να μειωθεί ο εφοδιασμός των πόλεων με τρόφιμα. Οι κάτοικοι των πόλεων αναγκάστηκαν να επιστρέφουν στην ύπαιθρο και στην αγροτική ζωή. Οι Ρωμαίοι δεν αντιλήφθηκαν ποτέ τι συνέβαινε. Δεν το κατανοούσαν. Δεν είχαν αναπτύξει τα νοητικά εργαλεία για να ερμηνεύσουν τα προβλήματα του καταμερισμού της εργασίας και τις συνέπειες του πληθωρισμού στις τιμές της αγοράς. Ότι αυτός ο νομισματικός πληθωρισμός, αυτή η νόθευση του νομίσματος, ήταν κακό πράγμα, το γνώριζαν, βεβαίως, πολύ καλά.

Κατά συνέπεια, οι αυτοκράτορες θέσπισαν νόμους κατά αυτής της μετακίνησης. Υπήρχαν νόμοι που απαγόρευαν στον κάτοικο της πόλης να μετακινηθεί στην ύπαιθρο, αλλά οι νόμοι αυτοί ήταν αναποτελεσματικοί. Καθώς οι άνθρωποι δεν είχαν τίποτε να φάνε στην πόλη, καθώς λιμοκτονούσαν, κανένας νόμος δεν μπορούσε να τους εμποδίσει να εγκαταλείψουν την πόλη και να επιστρέψουν στη γεωργία. Ο κάτοικος της πόλης δεν μπορούσε πλέον να εργάζεται ως τεχνίτης στις μεταποιητικές βιομηχανίες των πόλεων. Και, με την απώλεια των αγορών στις πόλεις, κανείς δεν μπορούσε πια να αγοράσει τίποτε εκεί.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από τον τρίτο αιώνα και έπειτα οι πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παρήκμαζαν και ότι ο καταμερισμός της εργασίας έγινε λιγότερο εντατικός από ό,τι προηγουμένως. Τελικά, αναδύθηκε το μεσαιωνικό σύστημα του αυτάρκους οίκου, της «villa», όπως ονομαζόταν σε μεταγενέστερους νόμους.

Επομένως, αν οι άνθρωποι συγκρίνουν τις συνθήκες μας με εκείνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και λένε: «Θα ακολουθήσουμε τον ίδιο δρόμο», έχουν κάποιους λόγους να το λένε. Μπορούν να βρουν ορισμένα παρόμοια γεγονότα. Υπάρχουν, όμως, και τεράστιες διαφορές. Οι διαφορές αυτές δεν βρίσκονται στην πολιτική δομή που επικρατούσε κατά το δεύτερο μισό του τρίτου αιώνα. Τότε, κατά μέσο όρο κάθε τρία χρόνια, ένας αυτοκράτορας δολοφονούνταν και διάδοχός του γινόταν ο άνθρωπος που τον είχε σκοτώσει ή είχε προκαλέσει τον θάνατό του. Έστερα από τρία χρόνια, κατά μέσο όρο, το ίδιο συνέβαινε στον νέο αυτοκράτορα. Όταν ο Διοκλητιανός έγινε αυτοκράτορας το 284, προσπάθησε για κάποιο διάστημα να αναχαιτίσει την παρακμή, αλλά χωρίς επιτυχία.

V

Υπάρχουν τεράστιες διαφορές ανάμεσα στις σημερινές συνθήκες και σε εκείνες που επικρατούσαν στη Ρώμη, καθώς τα μέτρα που προκάλεσαν την αποσύνθεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν ήταν προσχεδιασμένα. Δεν ήταν, θα έλεγα, αποτέλεσμα κατακριτέων, συστηματικά διατυπωμένων δογμάτων.

Αντιθέτως, οι παρεμβατικές ιδέες, οι σοσιαλιστικές ιδέες και οι ιδέες υπέρ του πληθωρισμού της εποχής μας έχουν επινοηθεί και συστηματοποιηθεί από συγγραφείς και καθηγητές. Και διδάσκονται σε κολέγια και πανεπιστήμια. Μπορεί να πείτε: «Η σημερινή κατάσταση είναι πολύ χειρότερη». Θα απαντήσω: «Όχι, δεν είναι χειρότερη». Κατά τη γνώμη μου, είναι καλύτερη, επειδή οι ιδέες μπορούν να ηττηθούν από άλλες ιδέες. Κανείς, στην εποχή των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, δεν αμφέβαλλε ότι το κράτος είχε το δικαίωμα να καθορίζει ανώτατες τιμές και ότι αυτό αποτελούσε ορθή πολιτική. Κανείς δεν το αμφισβητούσε.

Τώρα, όμως, που έχουμε σχολές, καθηγητές και βιβλία που το συνιστούν, γνωρίζουμε πολύ καλά ότι πρόκειται για ένα ζήτημα ανοιχτό στη συζήτηση. Όλες αυτές οι κακές ιδέες από τις οποίες υποφέρουμε σήμερα, οι οποίες έχουν καταστήσει τις πολιτικές μας τόσο επιβλαβείς, αναπτύχθηκαν από ακαδημαϊκούς θεωρητικούς.

Ένας διάσημος Ισπανός συγγραφέας¹ μίλησε για την «εξέγερση των μαζών». Πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν χρησιμοποιούμε αυτόν τον όρο, επειδή αυτή η εξέγερση δεν έγινε από τις μάζες· έγινε από τους διανοούμενους. Και εκείνοι οι διανοούμενοι που ανέπτυξαν αυτές τις θεωρίες δεν ήταν άνθρωποι προερχόμενοι από τις μάζες. Η μαρξιστική διδασκαλία διατείνεται ότι μόνο οι προλετάριοι έχουν τις

ορθές ιδέες και ότι μόνο ο προλεταριακός νους δημιούργησε τον σοσιαλισμό· όλοι, όμως, ανεξαιρέτως οι σοσιαλιστές συγγραφείς ήταν αστοί με την έννοια που δίνουν οι σοσιαλιστές σε αυτόν τον όρο.

Ο Karl Marx δεν προερχόταν από το προλεταριάτο. Ήταν γιος δικηγόρου. Δεν χρειάστηκε να εργαστεί για να φοιτήσει στο πανεπιστήμιο. Σπούδασε στο πανεπιστήμιο με τον ίδιο τρόπο που σπουδάζουν σήμερα οι γιοι εύπορων ανθρώπων. Αργότερα, και για το υπόλοιπο της ζωής του, τον συντηρούσε ο φίλος του Friedrich Engels, ο οποίος — ως βιομήχανος — ήταν ο χειρότερος τύπος «αστού», σύμφωνα με τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις. Στη γλώσσα του μαρξισμού, ήταν εκμεταλλευτής.

Όλα όσα συμβαίνουν στον κοινωνικό κόσμο της εποχής μας είναι αποτέλεσμα ιδεών. Τα καλά και τα κακά. Εκείνο που χρειάζεται είναι να πολεμήσουμε τις κακές ιδέες. Πρέπει να πολεμήσουμε όλα όσα μας δυσχεραίνουν στη δημόσια ζωή. Πρέπει να αντικαταστήσουμε τις εσφαλμένες ιδέες με καλύτερες. Πρέπει να αντικρούσουμε τις θεωρίες που προάγουν τη συνδικαλιστική βία. Πρέπει να αντιταχούμε στη δήμευση της περιουσίας, στον έλεγχο των τιμών, στον πληθωρισμό και σε όλα εκείνα τα δεινά από τα οποία υποφέρουμε.

Οι ιδέες, και μόνο οι ιδέες, μπορούν να φωτίσουν το σκοτάδι. Αυτές οι ιδέες πρέπει να παρουσιαστούν στο κοινό με τρόπο που να πείθει τους ανθρώπους. Πρέπει να τους πείσουμε ότι αυτές είναι οι ορθές ιδέες και όχι οι εσφαλμένες. Η μεγάλη εποχή του δέκατου ένατου αιώνα, τα μεγάλα επιτεύγματα του καπιταλισμού, ήταν αποτέλεσμα των ιδεών των κλασικών οικονομολόγων, του Adam Smith και του David Ricardo, του Bastiat και άλλων.

Δεν χρειαζόμαστε τίποτε άλλο παρά να αντικαταστήσουμε τις κακές ιδέες με καλύτερες. Ελπίζω, και είμαι βέβαιος, ότι αυτό θα το κάνει η νέα γενιά. Ο πολιτισμός μας δεν είναι καταδικασμένος, όπως μας λένε ο Spengler και ο Toynbee. Ο πολιτισμός μας δεν θα κατακτηθεί από το πνεύμα της Μόσχας. Ο πολιτισμός μας θα επιβιώσει και πρέπει να επιβιώσει. Και θα επιβιώσει μέσω ιδεών καλύτερων από εκείνες που κυβερνούν σήμερα το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου· αυτές τις καλύτερες ιδέες θα τις αναπτύξει η νέα γενιά.

Θεωρώ πολύ καλό σημάδι το ότι, ενώ πριν από πενήντα χρόνια σχεδόν κανείς στον κόσμο δεν είχε το θάρρος να πει οτιδήποτε υπέρ μιας ελεύθερης οικονομίας, σήμερα έχουμε, τουλάχιστον σε ορισμένες από τις προηγμένες χώρες του κόσμου, ιδρύματα που αποτελούν κέντρα διάδοσης της ελεύθερης οικονομίας, όπως, για παράδειγμα, το «Centro» στη χώρα σας, το οποίο με προσκάλεσε να έρθω στο Buenos Aires για να πω λίγα λόγια σε αυτή τη μεγάλη πόλη.

Δεν μπόρεσα να πω πολλά για αυτά τα σημαντικά ζητήματα. Έξι διαλέξεις μπορεί να είναι πολλές για ένα ακροατήριο, αλλά δεν αρκούν για να αναπτυχθεί ολόκληρη η φιλοσοφία ενός ελεύθερου οικονομικού συστήματος και ασφαλώς δεν αρκούν για να αντικρουστούν όλες οι ανοησίες που έχουν γραφτεί τα τελευταία πενήντα χρόνια για τα οικονομικά προβλήματα με τα οποία ασχολούμαστε.

Είμαι βαθύτατα ευγνώμων σε αυτό το κέντρο που μου έδωσε την ευκαιρία να απευθυνθώ σε ένα τόσο εκλεκτό ακροατήριο, και ελπίζω ότι σε λίγα χρόνια ο αριθμός εκείνων που υποστηρίζουν τις ιδέες της ελευθερίας σε αυτή τη χώρα και σε άλλες χώρες θα αυξηθεί σημαντικά. Προσωπικά, έχω απόλυτη εμπιστοσύνη στο μέλλον της ελευθερίας, τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής.

¹ José Ortega y Gasset.